

2015. 2.

NEGYVENHARMADIK ÉVFOLYAM

SOMOGY

KULTURÁLIS FOLYÓIRAT

Foto: Fortepan 39519 / Angyalföldi helytörténeti gyűjtemény

Köszöntő sorok a Somogy folyóirat bemutatóján*

Tisztelt Elnök Úr, Főszerkesztő Úr, Hölgyeim és Uraim, kedves Barátaim!

Szerettem volna ma én is Veletek ünnepelni, de sajnos, nyomós okom van rá, amiért mégsem lehetek személyesen jelen.

Nagy tisztelettel köszöntöm a Berzsenyi Dániel Irodalmi és Művészeti Társaságot a Magyar Írószövetség nevében. Példaértékű az a kikezdhetetlen értékrendszer, amelyet a Társaság az elmúlt 111 évben – korszakokon átívelve, több mint negyedszázados betiltással is dacolva – képviselt, nem csupán Somogy megyében, hanem az egész országban, sőt, még a határon is túl. Tiszteletbeli elnöke, a 2008-ban elhunyt Takáts Gyula bátyánk, aki a Magyar Írószövetségnek Örökös Tagja is, hidat vert alapítók és folytatók közé, s ezen a hídon kezet foghatnak egymással klasszikusaink kortársainkkal. Köszönet mindazoknak, akik a szervezetet életben tartották, akik hittek benne, és akik látogatják a programjait!

Ugyanilyen megrendültséggel és örömmel köszöntöm a Társaság lapját, az egyik legrégebbi és legrangosabb folyóiratot, a Somogyot, amely az említett szellemiséget – kisebb előzmények után – épp 45 éve szolgálja töretlenül, következetesen és hűen. Tudjuk, nem csupán az elsőbbséget élvező régió, a Dunántúl és Somogyország irodalmi és kulturális értékeinek a megörökítője, hanem az egész Kárpát-medencéé. Olyan kiemelkedő és ma már klasszikusnak számító költők, írók, irodalomtörténészek otthona, akik közt megtiszteltetés volt felnőnem, és akiket megtiszteltetés szolgálnom, mint például – a teljesség igénye nélkül – Ágh István, Czigány György, Juhász Ferenc, Kányádi Sándor, Kiss Benedek, Márkus Béla, Oláh János, Pomogáts Béla, Rónay László, Szakonyi Károly, Szakolczay Lajos, Tandori Dezső, Tornai József, Vasy Géza... vagy akik már nincsenek köztünk: Bella István, Gyurkovics Tibor, Fodor András, Görömbei András, Marsall László, Lászlóffy Aladár, Lázár Ervin, Nagy Gáspár, Takáts Gyula, Utassy József...

Nem hiszek a digitális kultúra mindenhatóságában, én még azok közé tartozom, akik könyvek és nyomtatott lapok között szocializálódtak – de számolnunk kell azzal is, hogy a rendszerváltás óta több olyan nemzedék is kirepült, amelynek mindez már nem lételeme. Azonban hogy egy hagyományos folyóiratnak mekkora rangja van, az is jelzi, hogy egy mai fiatal költőnek még mindig nagyobb esemény a versét ilyenben viszontlátni, mint a monitoron. Ezt az átmeneti és küzdelmes korszakot megsínylette a Somogy is. Mindnyájunknak ünnep, hogy újra talpra tudott

* Elhangzott a Somogy 2015. 1. számának ünnepi bemutatóján, 2015. június 18-án az Írószövetségben.

állni, és kezünkbe vehetjük legújabb számát. Köszönet mindazoknak, akik nem adták fel, akik hittek benne és küzdöttek érte. Bába Ivánnak, a lap főszerkesztőjének és a Berzsenyi Társaság elnökének, Szakály Sándornak sok erőt és kitartást kívánok nem csupán a nemes hagyományok folytatásához, de a megújuláshoz is. A magam részéről mindent el fogok követni ezután is, hogy a Somogy ne csupán életben maradjon, hanem újabb virágzásnak induljon.

Köszönve megtisztelő figyelmüket, szép és tartalmas estét kívánva, mindenkit szeretettel üdvözöl

Szentmártoni János

Bobó a költözésről

Új lakásba költözünk.
Pontosan nem tudom még,
mi az új, és mi a régi,
de ahol eddig laktunk,
ott most már nem fogunk lakni.

Hivatkozással erre,
anyával most néhány napig
Nanónál és nagyapánál
lakunk.

Nanó a nagymamám. Így
fogom hívni őt, ha majd
beszélni tudok. Nagyapa csak
nagyapa marad, mégis milyen
(komikus) lenne úgy hívni őt: Napó!
Belátható, ez szinte lehetetlen.

Visszatérve a lakásmizériára,
meg kell mondanom, a magam
részéről határozottan élvezem.
Van ugyanis itt két
új fejlemény, akiket már
volt szerencsém megismerni
régebben,
de mert kis eszem még léha,
újra és újra meg kell
ismerkednem velük.

Chaplin cica az egyik,
de ő leesett a tetőről, valamikor
az előidőkben, s így önmagát
ápolgatja, s nem foglalkozik
túlzottan velem.

Bezzeg Cook kapitány,
a másik rosszaság, a cirmos cica,
nem restell folyton beszökní
hozzám a gyerekkaramba (ezt
a hülyeséget a napokban rendszeresítették
kúszásom-mászásom ellehetetlenítéséhez
a lakásban), beszökik szóval
a Cook cica, és hagyja, hogy
játsszam vele. Ha megráncigálom
a farkát, nyirvogva elinal,
de már jön is rögtön vissza
(titokban tetszik a játék a kis csibésznek!).
Ilyenkor megsimogatom, mert azért
bennem is van lélek.

A többiekről?
Nanó folyton fáradt, anya
folyton ideges, mindketten
kialvatlanok, utóbbi nyilván
énmiattam. Nagyapa csak borzas,
és néha úgy tűnik, fát lehetne
hasogatni a hátán. Néha pedig
épp ellenkezőleg...

A helyzet az, hogy megszoktam,
én akár el is lennék itt. Persze
hiányzik apa és a másik
nagyamám. De ők akár
naponta meglátogatnának,
mennyből tartana nekik!

A helyzet, valljuk be, bonyolultabb.
Lesz egy szép új házunk, benne
zöld falú különszobám, játékkal
teli... csak egy a bibi! Ott nem lesznek
velünk a cicák. Már úgy megszoktam
és megszerettem őket is! És ha hamar
meggyógyulna, én Chaplin cicának
is meghúznám a farkát. Amikor pedig
nyomban visszajönne, hatalmas
puszit nyomnék a fekete-fehér
vigyorgó kis pofájára.

Persze úgy, hogy senki se vegye észre. A felnőttek nem szeretik, ha a gyerekek puszilgatják a macskákat. A felnőttek nem mindig nőnek fel a szeretet legegyszerűbb gesztusaihoz!

Foto: Fortepan 58192 / Hofgesang Tamás

CZIGÁNY GYÖRGY: KÖLTŐ, VIDÁM BOGÁRKÉNT RÖPKÖDŐ SZEMEKKEL*

Kozma Andor költő támogatója volt az ifjú Adynak, Móricz Zsigmondnak is. Utóbbi egy mondata róla: „Kozma Andor a bájos, gyorstüzelő fantáziájú, szíporázó ötletű s egészében véve a naiv, melegkedélyű emberek legkedvesebb fajtájából való. Zömök gyúrású magyar feje állandóan a vérbeli jó egészség szíves mosolyával ékes, szeme olyan vidám bogárként röpköd szerteszét, amely csak szórakozik és keres, de nem is tudja, hogy fullánkja is van.”

A Magyar Írószövetség és a kaposvári székhelyű Berzsényi Dániel Irodalmi és Művészeti Társaság képviseletében örömmel, derűs szívvel szólhatok csak róla. A XIX. század utolsó évtizedének kezdetén Jászai Mari szavalja Kozma *Fehér kereszt* című költeményét az Operaház jótékonyági ünnepélyén, s nemzedékek visszahangozták az 1848 emlékét megidéző vers-novelláját, A *karthagói harangok* című költeményt. *Jézus a vendég* – ez a verse is él még ma is, akár tananyagként a kisgyerekek számára. Kozma ír magyar szimfóniát, magyar rapszódia, tanulmányt Arany Jánosról, regényt Petőfiről, és az 1860-as évek világát, gyermekkorát fölidézve életrajzot, melynek töredékei másfél évtizede megjelentek a Somogy Megyei Múzeumok Igazgatóságának jóvoltából, Varga Éva előszavával. Marcali, Kaposvár, Pest-Buda, Pápa, de Siófok is szerepel benne, az első vasút-utazás emlékével, Siófoktól a Déli Vasútig. Budán az alagút s a kivilágított Lánchíd élménye, ahogy a „sötét víztükör visszazikrázza az égen és földön kigyulladt fények tündöklő özönét”. „Marcali mellett, a jeles borokat termő gombai hegyben nekünk volt szőlőnk – írja. – Abból már a Balaton fényes ezüst csíkjára láttunk s annak túlsó partján az öreg Badacsony pipált, füst gyanánt eregetve a gomolygó felhőket. Ma el nem hinném egyetlen 3 esztendő gyerekről se, hogy természet és tájék szépségét tudomásul veszi, de azért mégis kétségtelen hiteles emlékem, hogy engem a kilátás a gombai hegyről mindjárt, mikor először ötlött szemembe, elbájolt, szinte mámorba ejtett. Ujjongani szerettem volna, hogy ilyen csodaszép a világ, s legnagyobb gyönyörűsége a Balaton meg a Badacsony.”

Kozma Andor Marcaliban született, halála után nem sokkal a Berzsényi Társaság avatott emléktáblát a szülőházon. Életrajzi írásában azután persze gyermekkorának esztendeit idézve Kaposvár képei élednek fel, a Föli-ház, szemben a Vármegegye házával, a Gilice (ma Teleki) utca, a színes Szent Márk szobor, a piros fedelű Velenke-könyv, a kisgyerekek titkos felfedezése, aki ötévesen már folyékonyan olvas, azután a Jakab-ház, közel az Ispotályhoz, s az otthon mindenkori vers-hátterei, a szülők lélekben már maguk is költők voltak. Keresztapja, Somssich Pál és édesapja boldog veszekedéseinek lehet fültanúja: kit is szeressünk jobban, Horatiust, vagy Petőfit?!

Én Kozma Andort Karinthy Frigyes lelki rokonának tartom, noha negyedszázaddal idősebb Karinthy-nál, mégis kortársak, haláluk dátumait csak öt év választja külön. Iróniája, paródiái, élcei és satírái éppúgy hozzátartoznak költői életéhez, mint a drámai versek, prózák. 2015. április: Kozma Andor halálának 82. évfordulója. Áprilisi tréfa az a vers-sorozat, melyet 1883. április 9-én hajnalban gondolt el

* Elhangzott 2015. április 10-én, Kozma Andor emléktáblájának avatásán Budapesten, a Szent Gellért téren.

CZIGÁNY GYÖRGY: KÖLTŐ, VIDÁM BOGÁRKÉNT RÖPKÖDŐ SZEMEKKEL

huszonkét évesen. *Költői piros tojások* ezek, variációk a „Szeretnék szántani, hat ökröt hajtani” nóta szövegére, megmutatván, hogyan írták volna meg költőink a fenti népdalt. S következik a Berzsenyi-, Csokonai-, Vörösmarty-, Vajda János- és Arany János-paródia a Borsszem Jankó lapjain, abban az évben, amikor Paulay Ede bemutatja Madách előadhatatlannak hitt remekét, *Az ember tragédiáját*. Berzsenyi nevében a népdalfeldolgozás egy versszaka: „Villogó ékű vasa jó ekémnek, / Lám mi fürgén túr a kövér talajban, / Három pár ökröm van eléje fogva, / S rázza kolompját.” A „Comprimált költészet” játékaiban pedig az operatörténetek mulatságos tartalmi kivonatainak módján sűríti nyolc sorba Arany János híres költeményét, *A méh románcát*: „Szép menyasszony / Egy rózsát letépe, / Méh csipé meg / földagadt a képe. / E körülmény násztól visszatarti... / Halogatás... Széjjelmegy a parti.”

Az elmúlt évtizedekben irodalmi köztudatunk eléggé eltávolodott Kozma Andor életművétől. Mégis, ő maga biztathat bennünket lélektani igazsággal, az érték-megőrzés reményével. Utazván egykor Marcaliból Kaposvárig, ezt írja: „...tanítás nélkül is ráeszméltem, hogy a távolodás nem kifelé visz a világból, hanem befelé...”

Foto: Fortepan 15168 / Saly Noémi

(alfa)

Csillag hasított az égen
kezemre szárnyat rakott:
Kibújhassak fenn a résen,
lássak múltat, holnapot.
Véssem kőbe, és rajzoljam,
öntsem Világ-kincseit.
Nem számít már, hogy ki hol van:
őrzöm Múzsám tincseit...

(bogarak)

Szavad szötte szárnyak
lengik be a kéket,
ódon ajtót tárnak
hajdan volt regéknek,
nem volt az hiába
miket megigézett,
családod fájába
véstünk újabb „Bé”-ket...

(chat-hely)

Megkopott a billentyűm és az ujjam,
mégis mindég kell, hogy érezzem, tudjam,
ha alszol is immár – ez a bitdarab
odaér-e még, vagy tán elmarad;
reggel a hajnalt tereli Dunába
hogy e-mailt dobod e-kukába,
akkor is vigye át azt, mit ízlelgetek,
– legjobban hiányzik, mi melletted,
de tiéd nem lehet

(altató)

Lepke járt az éj alatt,
mögötte hűs csend maradt.
Tóba folyt az ég s a lom,
nincs tükör – csak nyugalom.
A sötét elrejtí őt:
befűzetlen kis cipőt,
orrán csillagpor lapul,
lassan az álmodba hull,
És minden-minden elsimul...

(máltai képeslap)

Hiába azúrkék
ablak vagy spaletta,
festeni tanulnék
tőled csak, Valetta.
Rajzolni színeket,
múlt kövek rétegét,
ezrednyi kín nevet,
s víz alól néz feléd.
Homokot szűr a rák,
afro-szél fűj nagyon:
Lettem itt hű arád,
s gyűrűd az ujjadon.

(ómega)

Távnak meg a botnak,
szónak, mit kimondnak,
csendnek, kő, ha koppan,
álmodnak, ha gond van,
filmnek árnyaszalagja,
csóknak bárki adja,
lélegzetvételnak,
és ennek a versnek
egyszer vége.
De emléke
azúrkék.
Az új év
sok jóval – kérdezed – meglep-e,
Ez biztos: valami kezdete...

Foto: Fortepan 25639 / Fábíán Sámuel

SOMOGYI ZOLTÁN: SENKI ÚR ÉS A HALÁL

Senki urat nem mindig így hívták, volt neki rendes neve is, a nagyapja után kapta, de azt már mindenki elfelejtette. Csak maga Senki úr emlékezett rá, de ő nem számított. Bár az eltűnése előtti években már neki se nagyon jutott eszébe, hogy mi is az igazi neve, és szégyenkezve bele kellett néznie az igazolványába, hogy megtudja, és pár napig dédelgethesse magában, hogy aztán újra kihulljon a fejéből, hisz teljességgel szükségtelen volt tudni.

Gyerekkorában elképesztően szorgalmas volt, a társai ezért strébernek tartották, és gyűlölték. De a tanárok is utálták, mert mindig mindent tudott, és dühítően jól viselkedett. Egy idő után már nem is szólították fel, és sosem hívták ki felelni; a dolgozatait sem olvasták el, csak ráírták az ötöst, és igyekeztek elfeledkezni a kellemtelen, jellegtelen gyerekről. Senki úr kezdetben a csúfolódások és gúnyolódások céltáblájaként magányosan bolyongott az iskola folyosóinak életveszélyes csapdahelyzetekkel teli labirintusában, de aztán mivel annyira félszeg volt, hogy még a leg-aljasabb és legvérlázítóbb tréfákra és beszólásokra sem reagált, a többi gyerek elkezdett rajta keresztülnézni, mintha nem is létezne.

Kamaszkorában ő is sokszor feltette magának a kérdést, hogy vajon létezik-e egyáltalán, vagy csak szellem? Nem tudta eldönteni, mert mindkettő mellett fel tudott sorakoztatni érveket. Az emberek nem szóltak hozzá, nem néztek rá, és nem reagáltak, ha ő szólította meg őket; ezek a dolgok arra utaltak, hogy ő szellem, hogy már meghalt, csak a lelke nem képes távozni a világból, mert valami elintézni való ügye még van, vagy, mert annyira jelentéktelen figura, hogy még a mennyországból sem veszik észre, s így nem is hívják be a Paradicsomba. De ha írásban fordult hivatalokhoz vagy intézményekhez, akkor szinte mindig kapott választ, úgy, mint egy hús-vér ember.

Iskolái után állást is levelezés útján szerzett magának, és a munkája is csak abból állt, hogy leveleket írt, illetve fordított. A munkahelye egy apró kis iroda volt egy sikátor végén, ahová csak egy íróasztal és egy szék fért be. A munkaadói bérelték neki, akikkel soha életében nem találkozott, csak a cég nevét tudta, mert a bolt fölé ki volt írva, és a levélpapír is fejléces volt, amivel ellátták. Reggelente, mire bement az irodájába, már várta egy csomó levél az íróasztal bal oldalán, amiket le kellett fordítania két példányban; és a nap végére az összes levél át is került az asztal jobb oldalára, természetesen lefordítva, és három oszlopba válogatva. Ennyiből állt Senki úr munkája, és ő becsületesen elvégezte.

A sikátor, ahol a bérelt helyisége volt, nem számított biztonságos környéknek, és kezdetben emiatt Senki úr is elég sokat aggódott, de aztán némi elégedettséggel nyugtázta, hogy az örömlányok, részegek, verekedős vagányok, stricik és egyéb kétes alakok egyszerűen keresztülnéznek rajta, mint ahogy mindig és mindenki szokott. Most először örült neki.

Senki úr nem volt alacsony, sem kicsi, sem túl sovány. Nem volt ronda, vagy torz, vagy nyomorék. Fizikai paraméterei nem magyarázhatják, hogy miért vették egész életében semmibe. Ő tudta, hogy sokkal magabiztosabbnak és határozottabbnak kellene lennie, és nem szabadna hagynia, hogy félresöpörjék és semmibe vegyék,

de annyira udvarias és jólnevelt volt, és annyira irtózott a konfliktusoktól meg a hangos szóváltásoktól, hogy inkább mindig mindent annyiban hagyott. Meg nem is tudta, hogy mit kéne mondania, lebénult, és úgy tett, mintha nem is létezne, abban bízva, hogy akkor békén hagyják, s a probléma pedig magától megoldódik. És ez az élettechnika működött is, Senki urat olyannyira békén hagyták, hogy azt is elfelejtették, hogy egyáltalán a világon van.

A szerelem vagy a barátság sosem voltak részei az életének, mert egyrészt tudta magáról, hogy nem képes ismeretségeket sem kötni, nem hogy kapcsolatok, másrészt félt attól, hogy mi lesz, ha elmúlik a szerelem, vagy ha kihasználják túláradó érzelmei miatti vakságát és jóhiszeműségét. Rettegett a becsapottság érzésétől, és rettegett attól is, hogy nagyon meg találna szokni egy barátot vagy társat, és amikor el kellene válnia tőlük, akkor az hatalmas szenvedésekkel járna. Senki úr fájdalomkerülő volt, és ha nem is boldogan, de határozottan arra szavazott, hogy ha egy fájdalom nélküli világ csak érzések nélküli világ lehet, hát legyen, csak ne érje őt fájdalom. De lelke legmélyén szentimentális volt, és annyira empatikus, hogy azt legtöbbször már kényelmetlenül terhesnek tartotta.

Senki úr életének napjai gyorsan és egyhangúan múltak. Az évtizedek elilantak, mint a lehelet az ablakról, amin át az évszakok változásait forgó körhintának látta, mikor szobájából kinézett. Mindig egészségesen élt, keveset evett, és sokat sé tált. Már nagyon öreg volt, mikor úgy döntött, hogy nyugdíjba vonul, de kérelmére a cégtől nem jött válasz. Csak a levelek kupaca jelent meg minden reggel irodájában az íróasztal bal sarkán. Ebből arra következtetett, hogy a cég még létezik, és a munkájára igényt tartanak. Ezért pár évig még bejárt, de aztán annyira fáradtnak érezte magát, hogy nem törődve a válaszatlanul hagyott nyugdíjazási kérelmeivel, egy reggel egyszerűen nem ment be dolgozni. A lelkiismeret még hónapokig bántotta, de aztán elmúlt, mint ahogy idővel minden elmúlik egyszer.

A megvénült Senki úr, aki egész életében mindenről lemondott és mindentől eltiltotta magát, egy dolgot sosem engedett kiszökni a szívéből: a reményt. A reményt, hogy egyszer, legalább egy rövidke pillanatra, ő is valaki lehet. Mindegy, hogy ki, bárki, csak végre ne senki. Titokban és egyre halványabban, de azért mégiscsak töretlenül bízott benne, hogy még halála előtt egyszer sikerülni fog valakivé válnia.

Egy este, mikor Senki úr teát kortyolgatva, a lábát a kandalló tűzénél melengette, és a még általa is szánsalmasnak tartott életén tűnődött keserűen, valaki bekopogott a házikója ajtaján. Olyan szokatlan volt a hang, ilyesmi még sosem történt. Senki úr először nem is reagált, azt hitte, hogy az érzékei játszanak vele. De a látogató nem adta fel, újra kopogott, ezúttal hangosabban és hosszabban. Senki úr kíváncsiságból ajtót nyitott, és a legnagyobb megdöbbenésére egy elegáns és kifogástalanul öltözött, régi vágású, öszes úriember állt a tornácán.

– Jó estét. Miben segíthetek? – kérdezte Senki úr bizonytalanul, rekedtes, hangos beszédűtől elszokott torokkal.

– Jó estét kívánok. Senki úrhoz van szerencsém? – kérdezte egy finom fejbólintás után az idegen.

– Igen. Illetve nem. Nem ez a nevem. Az igazi nevem teljesen más.

– Igen, tudom, hogy nem ez a valódi neve. De biztosíthatom, hogy önt keresem. És a világért sem akarnám megbántani.

– No de mégis kicsoda maga, és mit akar tőlem?

– Nem beszélhetnénk meg ezt inkább odabenn?

Mivel Senki úr kényszerűen odafigyelt arra, hogy mindig kifogástalanul viselkedjen, természetesen betessékelte a látogatót, majd helyet és teával kínálta. Az idegen mindkettőt elfogadta. Pár percig csak üldögéltek, és szürcsölgették a meleg teát. Senki úr közben bizalmatlanul méregette a vendéget, de nem talált benne semmi kivetnivalót.

– Ízlik? – kérdezte meg aztán, csak hogy oldja saját zavarát.

– Igen. Nagyon finom, köszönöm.

– Pedig csak egyszerű csipkebogó – szabadkozott Senki úr, de azért jólesett neki, hogy az idegen szemmel láthatóan kitűnően érezte magát. Senki úrnak semmi nem jutott eszébe, amivel újból megszólíthatta volna a látogatóját. A férfi még tűnődve körbenézett párszor a szobában, majd a ház ura felé fordult.

– Ami azt illeti, nem szokásom megvendégtetni magamat az ügyfeleimmel, mert túlzott, helytelen és ráadásul szükségtelen bizalmaskodásnak találom, de önnel más a helyzet. Öntől bocsánatot kell kérnem, és azt gondoltam, hogy ha egy negyed óráig elüldögélünk itt az otthonában, azzal jóvátehetem a vétkeket.

– Mégis miről beszél? Elárulná végre, hogy kicsoda ön?

– Nyugodjon meg. El fogom árulni, hogy ki vagyok, és akkor megérti azt is, hogy miért jöttem. De előbb engedje meg, hogy elmondjam, mit vétettem maga ellen. Felettébb kínos ez nekem, kérem, ne nehezítse meg azzal, hogy közbevág.

– Bocsásson meg. Kérem, folytassa.

– Köszönöm. Elkövettem azt a hibát, ami eddig még sosem fordult elő velem, és higgye el, elég régóta űzöm a tevékenységemet. Nem mentségem az sem, hogy önnel szemben könnyű elkövetni ezt a hibát. Távol álljon tőlem, hogy bíráljam az életmódját, és a világért sem akarom önre hárítani a felelősséget, de az igazsághoz ez is hozzátartozik.

Senki úrnak fogalma sem volt róla, hogy miről zagyvál neki az idegen, és elkezdett félni, hogy talán valami örülltet áll szemben, aki most szökött meg egy zárt intézetből.

– Ne aggódjon, nem vagyok örült – mondta rögtön ezután az ősz úr. Senki úr megrettent, és verejtékcseppek buggyantak ki a homlokán. – És ne féljen, nem fogom bántani. Igen, hallom a gondolatait, ez egy adottság. Vagyis többnyire átok. Szerencsére maga nem gondolkodik annyit, mint a többség. Hálásan köszönöm. Ha tudná, mennyi marhaság kavarg az emberek fejében! De hagyjuk ezt. Koncentráljunk a mi ügyünkre. Tehát elkövettem azt a hibát, hogy elfeledkeztem önről. Nem jöttem el idejében. Tudja, mikor kellett volna meglátogatnom? El se merem mondani, annyira

régen. Évtizedekkel ezelőtt. De hát, mint már mondtam, magáról hajlamos megfeledkezni mindenki. Nem sértem meg ezzel, ugye?

Az idegen elhallgatott, biztosan a válaszra várt, de Senki úr nem mert megszólalni. Ahhoz igyekezett összegyűjteni az erejét, hogy felszólíthassa a látogatóját, távozzon azonnal, és soha többé ne zaklassa.

– Sajnálom, de nem távozhatok. Viszont megígérhetem, hogy többé nem fogom zaklatni. Azért halogatom a bemutatkozást, mert nagyon rossz tapasztalataim vannak ez ügyben. Általában nem érdekel, hogy milyen reakciót váltok ki vele, de önt már az ismerőseim közé sorolom, és valamennyire kötődöm önhöz érzelmileg. Ezért semmi kedvem fájdalmat, vagy kínos pillanatokat okozni önnek. Ha el találna ájulni, én biztos pánikba esnék. Nem, ez azért nem igaz. Nem esnék pánikba, nem vagyok rá hajlamos. Ellenkezőleg. Voltaképpen mindig a helyzet magaslatán állok. De semmi esetre sem akarok kényelmetlenséget okozni önnek. Rokonszenvesnek találom. A szakmám etikai kódexe azért is tiltja, hogy az ügyfelekkel csak egy kicsit is közelebbi kapcsolatba keveredjek, mert sejthető, hogy annak az lesz a vége, hogy pusztán emberbaráti jó szándékból eltérek a protokolltól. De ön megérdemli a kiemelt bánásmódot. Figyel még rám, Senki úr? Ugye, megengedi, hogy így szólítsam?

– Igen – mondta Senki úr alig hallhatóan, miután nyelt egy hatalmasat.

– Mi igen?

– Hogyan?

– Igen, figyel még rám, vagy igen, szólíthatom Senki úrnak?

– Mindkettő.

– Nagyszerű. És köszönöm. Most már egyre kínosabb lesz, ha tovább titkolom a kilétemet, úgyhogy engedje meg, hogy bemutatkozzam. A Halál vagyok, és azért jöttem, hogy elvigyem magammal. – mondta az idegen, és felállva kezét nyújtott Senki úrnak.

Senki úr képtelen volt bármit is mondani. Először halálfélelme támadt, aztán elvagyorodott, majd lefagyott az arcáról a mosoly, elsápadt, és remegve kezét fogott a Halállal, aki ezután visszaült a helyére, és egy ideig tapintatosan hallgatott, majd újra megszólalt.

– Tudja, naivul azt hittem, majd együtt nevetünk azon, hogy ön annyira jelentéktelen, hogy még én is elfelejtettem önért jönni. De mostanra rájöttem, hogy az ön számára a saját jelentéktelensége bizonyára cseppet sem vicces. Abban is bízom, hogy miután kinevettük magunkat, ön majd készségesen velem tart, és jó hangulatban, kedélyesen hal meg. Most már arra számítok, hogy ön is hisztizik majd, és haladéért könyörög, vagy agresszíven ellenáll, mint a többiek. Szépen kérem, ha képes rá, akkor ne rontsa el a jó viszonyunkat azzal, hogy kényszerítő eszközök alkalmazására késztet. Legyen az, ami egész életében volt: úriember.

– De hát én nem voltam úriember soha. Én egész életemben senki voltam. Erről kaptam a nevemet is. Senki úr. Hát már nem emlékszik?

– Látja, ez az irónia legalább stílusos. De ne nehezítse meg. Higgye el, hogy

megértem önt. Sőt, felelősnek érzem magam, hogy így alakult az élete. Önnek már csecsemő korában meg kellett volna halnia, és ha akkor nem feledkezem meg magáról, nem alakult volna az élete úgy, hogy senkinek kelljen lennie.

– Ha nem feledkezik meg rólam, akkor nem alakult volna az életem sehogy. Hálás vagyok önnek, Halál úr.

– Ne legyen. És kérem, ne urazzon. Hívjon csak egyszerűen Halálnak, ha már meg akar szólítani, vagy ne hívjon sehogy.

– Elnézést, Halál úr. Megértettem.

Senki úr durcásan hallgatott, és szándékosan nem nézett a Halálra. Úgy érezte, hogy már megint hatalmas igazságtalanságot követtek el ellene, és hogy ez így nem fair.

– Ön is tudja, hogy az élet kegyetlen tréfa. Az igazság vagy a korrektség nem olyan kategóriák, amelyekkel megítélhető a világ. A saját gyakorlatomból számtalan példát hozhatnék az önnel megesett méltánytalanságnál sokkal nagyobbakról. Azt tanácsolom, ne járassa az agyát ilyesmiken, mert csak a saját kínlódását növeli vele.

– Megkérhetném, hogy ne hallgatózzon, mikor önmagammal társalgok? Vagy legalább tegyen úgy, mintha nem hallaná. Elég nagy modortalanság turkálni a másik fejében, nem gondolja?

– Elnézést kérek. Igaza van. Majd visszafogom magam.

Senki úr már kezdett beletörődni a halál gondolatába, és pedáns emberként azon tűnődött, hogy vajon mit kéne még elrendeznie az öntudatlanság előtt. A külsejével és a ruházatával minden rendben volt. A haját épp aznap mosta meg, és utána meg is borotválkozott. Az alsóneműje és a zoknija tiszta volt és újszerű, a körmei rövidek és koszmmentesek. A számláit befizette, a lakás kitakarítva, sehol semmi kompromittáló vagy szégyellni való részlet. Az éjjeliszekrényére kikészített regényt már nem lesz módja elolvasni, ezt roppantul sajnálta. A hétvégére zöldbabfőzeléket szeretett volna főzni, mert azt nagyon szerette, s majdnem elpityeredett, mikor rájött, hogy már nem lesz lehetősége elkészíteni, hogy már soha nem érezhet a szájában semmilyen ízt, csak talán még azt a pár kortynyi teát, ami a csészéjében löttyög.

– Na, jöjjön szépen, menjünk. Itt az idő – mondta szelíden a Halál, és beleskarolt Senki úrba. Lassan odakísérte a bejárathoz, ráadott egy könnyű kis kabátot, mert hűvös volt az éjszaka, még a fogason lógó legszebb kalapot is óvatosan Senki úr fejére illesztette, aztán kitérte az ajtót a fekete semmire, és maga elé engedte az öreget.

– Nem, nem, nem. Nem lehet így vége. Valami még kell – mondta Senki úr, és kalapban, kabátban visszaült a kandalló előtt álló foteljébe.

– De Senki úr! Mégis miről beszél? Ön elméletileg már halott, hiszen itt vagyok önnél. Már semmi nem fog történni önnel. Értse meg, hogy vége van az életének. Nem tehetünk semmit. Mennünk kell – mondta a már kissé türelmetlen Halál, amikor Senki úr után sietve, a nappali küszöbén megtorpant.

– Lehet, hogy elméletileg már halott vagyok, de gyakorlatilag még élek.

A Halál teljesen elképedt, mert Senki úr nagyon is harcosan és láthatóan boldogan mondta ki ezt a mondatot.

– A legnagyobb tisztelettel, de...

– Nincs semmi de. Nem megyek, és kész.

– Erről nem ön dönt. Az akarata ellenére is kötelességem elvinni. Csak önnek lesz kellemetlen.

– Lassan a testtel, Halál úr. Ön nagyon súlyos vétséget követett el ellenem, és azt remélte, hogy egy bocsánatkéréssel megúszhatja? Hát tévedett. Nem fogadom el a bocsánatkérését. Hallotta? Nem fogadom el. Én, a senki, nem fogadom el az ön bocsánatkérését. Ragaszkodom hozzá, hogy tegye jóvá a hibáját. Kártalanítson.

A Halál mélyen megbántódott Senki úr kirohanásától. Egy röpke pillanatig azt gondolta, hogy hagyni fogja ezt az egész ügyet a fenébe, és sarkon fordulva távozik. Aztán a kötelesség parancsa győzött.

– Tudja, uram, én pusztán udvariasságból kértem öntől elnézést, nekem ez nem feladatom. Nem tartozom magyarázattal önnek, és soha, értette, soha nem egyezkedem. Most pedig utoljára kérem, hogy induljon el kifelé, és ha nem teszi meg, akkor majd én viszem.

A fojtott düh összerántotta a Halál szemöldökét, amitől a homloka összeráncolódott, és ettől határozottan félelmetes kifejezést öltött az arca. Senki úr meg is szeppent tőle, és érzelmesebb, békülékeny hangon, szagztatottan, kínlódom, nagy szüneteket tartva a mondatok között, kibökte, mi az óhaja.

– Kérem, kérem, ne legyen dühös rám. Nem bírom a feszült helyzeteket. Nem kérek sokat, csak egy nap haladékot. Nem akarok senkiként meghalni. Csak egy napot adjon, hogy megpróbáljak valakivé válni. Egyetlen rövid napocska. Hát mi az magának? Halál úr! A lelke mélyén ön is érzi, hogy jár nekem ez az egy nap. Látom, hogy van szíve. Tegye meg nekem ezt az apró szívességet. Meglátja, ön is megkönnyebbül tőle.

A Halál úgy érezte, hogy a fáradtság összeroppantja a gerincét, és belepréseli a földbe. Túl sokszor kellett már megmagyaráznia az értetlenkedő és könyörgő embereknek, hogy nem adhat haladékot. Ez lehetetlen. Sokszor szeretett volna némán, egyetlen szó nélkül, brutálisan betörni az emberek házába, és torkuknál fogva elrángatni őket a túlvilágra, de alapjában véve jámbor volt, és szeretett volna jó benyomást kelteni mindenkinben. Azt tartotta, hogy szép szóval könnyebb és civilizáltabb is az egész morbid procedúra. De ennek a finomkodásnak megvolt az a veszélye, hogy gyakran hosszadalmas vitákba kellett bonyolódnia a haldoklókkal. Néha előfordult, hogy művelt emberekkel akadt össze, akikkel még élvezte is a diskurzust, de a tudatlan, madárcsontú öregek milliárdjaival végigjátszani ugyanazt, elismételni a már számlálhatatlanul sokszor elismételt érveket, idegölő feladat volt. Nem bírta elviselni Senki úr kérlelő és reménykedő tekintetét, ezért odament a másik fotelhez, beleroskadt, és a tüzet bámulva igyekezett erőt gyűjteni. De nem nagyon sikerült neki. Egy hatalmas sóhajtás után belekezdett a magyarázkodásba, mert hát, muszáj volt.

– Nem tudok haladékot adni. Szívből sajnálom, de nem megy. Nem lehet-

séges. Nem rajtam múlik. Ha rajtam múlna, akkor én szívesen adnék. De éppen ezért nem rajtam múlik. Fel tudja ezt fogni? Megérti, hogy hiába csinál vagy mond bármit, azzal nem változat semmin? Én csak a pisztoly vagyok, amely beteljesíti a maga végzetét. Csak egy eszköz. Nem én húzom meg a ravaszt. Én vagyok a ravasz. Érti már? Nem létezik haladék. Az csak egy buta legenda, hogy a Halál kijátszható trükkökkel, vagy megvesztegethető. A valóságban ilyen nincs. Fogadja ezt el, kérem. Ez az igazság.

– Hát tényleg semmi remény nincs? Semmi kiskapu? – kérdezte könnyekkel a szemében Senki úr. A Halál mélyen megsajnálta az öreget, de tényleg nem tehetett semmit.

– Nincs. Indulnunk kell. Meghalni is olyan, mint megfoganni. Az embernek nincs lehetősége befolyásolni a létezése két végpontját. Gondoljon arra, hogy ami közte volt, az viszont csak az öné volt. Az egész varázslatos és csodálatos élet.

– Varázslatos és csodálatos. Hát igen. Valóban az volt. De valami hiányzott belőle.

– Valami mindenkinek hiányzik belőle. Ez már csak így van. Ne gondoljon rá.

– Nem tudok nem rágondolni. Mert nekem a legfontosabb hiányzott belőle.

Az, hogy valaki legyen. Valaki egyedi és megismételhetetlen személyiség. Meg kell ezt értenie. Tudom, hogy megérti. Egy jellegtelen senki voltam. Senki úr. Csak egy ember alakú élő tárgy. Pedig sosem ártottam senkinek. Jó ember voltam egész életemben. Szorgalmasan tanultam, és becsületesen dolgoztam. Nem érhet véget így az életem. Válnom kell valakivé, mielőtt meghalok. Hát hogy halhat meg az, aki senki volt? A senki nem hal meg, hisz senki.

Vallomása végére már hangosan zokogott. A Halál nem volt képes mondani semmit. Tudta, hogy igaza van az öregúrnak. De tudta azt is, hogy attól, hogy igaza van, még nem változik semmi. Csak nehezebb lesz.

– Mint már mondtam, ha tudnék, ha lehetne, akkor segítenék. Menjünk. Sajnálom.

Senki úr arra gondolt, hogy akkor itt a vége. Ennyi volt. Megpróbált mindent, de ha nem lehet, akkor nem lehet. A Halál hallotta ezeket a gondolatokat, és az jutott eszébe, hogy lám, mégiscsak megéri türelmesnek lenni, és a józan észre hatva meggyőzni az ügyfeleket. Öntudatlanul kihúzta magát, és a szeme is újra ragyogni kezdett. Senki úr felállt, és ahogy a szintén felpattanó Halált nézte, ahogy az barátságosan várja őt az ajtónál, bevillant még egy utolsó ötlet.

– És esetleg ön... ön nem tehet valamit? Saját hatáskörben... Bármit. Akármit, ami hozzásegít, hogy egy napra valaki legyen. Ön fontos személyiség, nem tudna kinevezni valamivé arra az egy napra?

A halvány mosoly kétségbeesett grimasszá rándult a Halál arcán.

– Hogy én? Nevezzem ki önt, valamivé? Mégis mivé?

– Nem is tudom. Nincs szüksége, mondjuk, egy segédre? Vagy esetleg helyettesre?

A meghökkenés bénító pillanata után a Halálból valami vinnyogó kuncogás

préselődött ki, aztán az egész teste rázkódni kezdett, a feje kivörösödött, majd ki-robbant belőle a harsány röhögés hosszú és csak levegővételekkel meg-megszakított áriája. Olyan jóízűen kacagott, hogy Senki úrra is átragadt a nevetőgörcs, és percekig vihogtak a térdüket csapkodva, könnyes szemmel, levegő után kapkodva. Amikor elcsendesedtek és visszatelepedett rájuk a gyászos hangulat, a Halál fájó oldalát tapogatva így szólt.

– Nem is értem, ezt hogy képzelte. Egyedül dolgozom. És úgy látszik, újra tudatosítanom kell önben, hogy semmi sem változtathat azon a tényen, hogy ma este meghal. Illetve most.

– És mi lenne, ha csak félig halnék meg, és egy napig önnek dolgoznék, valakivé válnék, majd utána egészen meghalnék?

– Ne gyerekeskedjen. Nincs olyan, hogy félig meghalás.

– Igazán lehetne egy kicsit konstruktívabb.

– Nem gondoltam volna, hogy ön ilyen nehéz eset lesz.

– Alábecsült.

– Hát jó. Nem mondhatja, hogy nem tettem meg mindent a békesség érdekében. De most már elég. Fáradt vagyok tovább üzni ezt a játékot. Ha nem akar jönni, hát viszem.

– Látja, erről beszélek. Magának kéne egy segéd. Egyedül nem boldogul, csak akkor, ha meggyőződése ellenére erőszakot alkalmaz. Én segíthetnék a meggyőzésben. Gondolja csak el. Maga játszhatná a kérlelhetetlen és türelmetlen figurát, én meg a kedves és együtt érző segédet. Vagy ön lenne a megtestesült jóindulat, én meg a precíz alkalmazott, aki figyelmezteti a határidőkre és a szabályzatra. Nyerő páros lehetnénk.

A Halál kezdett kétségbeesni. Ahogy belegondolt a Senki úr által felvázolt együttműködésbe, el kellett ismernie, hogy jó ötlet. De ugyanakkor irtózott minden változástól, és ha felfogadná maga mellé az öreget asszisztensnek, akkor az radikális, forradalmi, történelmi változtatás lenne. Avantgárd lépés. A szabályzat nem tiltotta, talán, mert amikor készült, akkor még nem sejthették, hogy egyszer felmerül egy efféle gondolat. Egy ilyen példátlan és zseniális gondolat. A Halál elképzelte, mennyivel egyszerűbb lenne az élete, ha nem egyedül kellene szembeszállnia az életük-höz tíz körömmel ragaszkodó kuncsaftokkal. Ekkora kísértés még sosem környékezte meg. Pedig ajánlottak neki már nagyon sokféle dolgot. De segítséget még soha.

– Tudja mit? Legyen. Felfogadom segédnek. Ehhez mit szól?

A boldogság örvénye elnyelte Senki urat, és mikor kiköpte, az öreg annyira szédült, hogy bele kellett kapaszkodnia a fotel háttámlájába.

– Köszönöm. Nagyon szépen köszönöm Halál úr. Vagy szólíthatom ezentúl Főnök úrnak? Esküszöm, hogy nem bánja meg a döntését. Itt a kezem, csapjon bele.

A Halál belecsapott, és jól megrázták egymás kezét.

– Gratulálok, Segéd úr, ön mostantól már nem senki, és nem is akárki, hanem a Halál asszisztense.

– Sőt, uram, annál is több. Boldog ember.

S a Boldog ember, aki már nem volt többé senki, tette készen, a lelke mélyén felparázsló életerőtől melengetve, derűsen és elégedetten sétált ki a vaksötét éjszakába. Halott teste úgy pihent a nappali kényelmes, öreg fotelijében, mintha csak elszundított volna. A Halál besegítette Boldog úr lelkét a kocsijába, és amíg átment a vezetőoldalra, megkönnyebbülten, majdnem mosolyogva szippantott egy mélyet az édes levegőből, és arra gondolt, hogy a jól végzett munka fölött érzett elégedettségét egy cseppet sem csorbítja, hogy a sikert hazugság árán érte el.

Foto: Fortepan 19397 / Lencse Zoltán

Szerelem

Ül a szentesi messzilátó szikláin, a Lingó mohos kövein. Ül az évszázadok nyergében, háta mögött a Kárpátok kéklő pántlikája lebeg. Ül mozdulatlanul, őrizve a lejtőn földbe gyökerező, behemót andezitálatokat. Nyár van, a levegő gyümölcstillattól részeg, szemközt, a távolban hatalmas jegenyék, s azon túl a Tokaji-hegy reszket zöldben és aranyban. Ül a kihűlt tűzhányók szürke szikláin, hajába kap a szél, s ekkor a domb tövében feltűnik gyermekkora apró dzsinnje. Ül a messzilátó szikláin, a Lingó virágzó kövein, s a kicsi dzsinnel együtt énekel:

Galagonya, bodza
piros vért virágzik –
szivemben a napfény
kilencfelé ágzik.

Cigánykereket vet
a világ és szédül –
kőkénybokor ágán
szentjánosbogár ül.

Szentjánosbogár ül
virágzó szivemen –
fölé hajol s nézi,
nézi a szerelem.

Ül a messzilátó mohos kövein, s a kicsi dzsinn hirtelen elereszti a kezét, és röpködni kezd: száll, száll, vissza, az időtlenségbe. S énekelve viszi, viszi gyermekkora virágzó, kakukkfűillatú dalait.

Ima

Megölhetetlen szépség,
fogadj magadba. Fogadj magadba, amiként
vadludakat, darvakat az ég,
mint szemhatár a szent fényű Napot.
Fogadj magadba, szelídség,

arannyal átszótt napkelte,
színeidben szárnyra kapó gerle.
Fogadj magadba, megölhetetlen szépség.
Úgy, amiként a messzeség
sólýmok szárnyverését,
hóvirág a hajnal harmatát,
az Atyaisten az ő tékozló fiát.
Fogadj magadba, kegyelem,
ne sodorjon el félelem.
Erős a bűn, erős a rossz, erős a becstelenség.
Megölhetetlen szépség,
tengerzőn éljek mélyeden.
Segíts meg! Ámen. Úgy legyen.

Rigót küldök

Rigót küldök, földillatot, gólyahírt,
szellőt, amely fésüli fák haját,
álmot is küldök, hogy megpihenj,
és esőt és méhek aranyát.

Küldök neked új rügyeket, cserjést,
hol ágak között vörösbegy trillázik,
s mellénykéje, mint pipacsok,
verőfényben ázik és virágzik.

Jegenyefát küldök és tornyokat,
egeket tükröző könnyeket.
Hitet küldök és tengerárt,
hogy ne nyeljen el a rettenet.

Holdat küldök, éjjel el ne tévedj,
csillagerdők kozmikus dalát,
lélek fényét, hogy megmosódj,
s ismerd a szegények bánatát.

Bújóska

Száguldanak a
percek,
villanásukban
lelj meg –
örök napokká
lesznek,
sűrűjükben, jöjj,
keress meg!

Ügetnek hetek,
hónapok,
találd el, merre,
hol vagyok,
nyílsebes vágtám
hol ragyog.

Telek haván
rúgtatok,
hol nem találsz,
ott vagyok,
nyár aranyán,
ősz avarán
vágatok.

CSISZÁR GÁBOR: FALUDY GYÖRGY ELSŐ EMIGRÁCIÓJA*

Pomogáts Bélának, a Somogy folyóirat volt fõmunkatársának kedvelt metaforája szerint Faludy György a XX. század Odüsszeusza, aki messze tengereket járt be, s harcot vívott a történelem mitikus szörnyeivel.¹ És tényleg, Mikes Kelemen óta talán Faludy György az, akitõl leginkább elválaszthatatlan az emigráns lét toposza irodalmunkban. Kétszer is emigrációba vonult, vagy inkább kényszerült: 1938 és 1946 között a második világháború és elõzményei, 1956 és 1989 közt a forradalmat leverõ rendszer ösztökelte Nyugatra. Külhoni egyetemi tanulmányaival, gyermek- és idõskori utazásaival együtt így fél életét idegenben töltötte. Már harmincas éveiben „bejártam a hét világot...” címmel írhatott memoárt, s egzotikus helyszínekrõl keltezhetett verseket. Ugyanakkor több pályatársával szemben, hosszú élete révén, megadatott neki, hogy mindkétszer hazatérhetett Ithakájába.

A két emigrációból az elsõ a kevésbé ismert és irodalomtörténetünkben kevésbé tipikus – most ezt mutatom be röviden.

1938-as elsõ emigrálása elsõ pillantásra meglepõnek tûnhet. Egy ígéretesen induló pályafutást akaszt ezzel meg: Villon-átköltései egyre nagyobb sikert aratnak, már zeneakadémiai estet is kiérdemelnek, az év nyarán pedig két kötete is megjelent: elsõ saját verseskötete és harmadik fordításgyûjteménye, himnuszokkal. Visszaemlékezése szerint mégis már hónapok óta az emigráción töprengett.²

Távozásának egyaránt voltak köz- és magánéleti okai. A *Pokolbeli víg napja*-imban kiemeli, mennyire aggasztotta az országban eluralkodó antiszemitizmus, és ezzel egy idõben publikációs lehetõségeinek szûkülése. A szélsõjobb tendenciáknak utat nyitó, Faludy szociáldemokrata pártjának gyûléseit betiltó, sajtóperektõl hangos ország egyre kedvezõtlenebb terepet nyújtott egy zsidó származású, baloldali, erotikus versekkel polgárpukkasztó költõnek. Faludy ismerõsei, pályatársai közül szintén ekkor választotta az emigrációt Fejtõ Ferenc, Ignótus Pál, Szélpál Árpád, Németh Andor vagy Hatvany Bertalan, ahogy már kinn élt a régi családi barát, Fényes László.

Rejtélyesebb Faludy azon állítása, hogy sajtóvétség miatt a börtön elõl kellett menekülnie: A *haláltánc-balladát* vélték parasztlázadásra uszítónak. A kiutazást követõ anyagi ellehetetlenülés miatti kétségbeesésében a moszkvai kommunista emigrációhoz forduló levelében errõl ekként számol be: „Két és félévi börtön van a nyakamon egy versem miatt, az állami és társadalmi rend felforgatása címén, két hónap Rajniss Ferenc »megragalmazása« miatt, továbbá katonaszõkevény vagyok, mert nem voltam hajlandó ruténeket akasztani menni, és beteltem a több mint húshónapnyi katonáskodással.”³ Ugyanakkor lehetséges, hogy a rá leselkedõ veszélyt eltûlozta – Fejtõ Ferencsel szemben Faludy nem volt benne a Horthy-rendszer rendõrségének a megfigyelendõ személyeket tartalmazó hírhedt Fehér könyvében, s Kanadában már egyenesen tizenkét esztendőnyi börtön veszélyét említette.

A magánéleti szál fõként nõket jelentett. Részint ekkori elsõ feleségét, a férje ekkori nevét fölvevõ Leimdörfer Valériát, a baráti körben csak Valyként vagy Ba-

* Az írás a Berzsenyi Dániel Mûvészeti és Irodalmi Társaságban 2015. április 7-én elhangzott előadás első felének szerkesztett változata.

baként emlegetett irodalmi kékharisnyát. Aki a fennmaradt levelek szerint korántsem volt hárpia, sokkal inkább férjén csüngő, verseit másoló, és valószínűleg pont rajongásával a költőt az örületbe kergető asszony lehetett. Alátámasztja ezt például a jó barát, Fényes László 1939–1940 közötti emléke: „Drága Valy, olyan kedvesen és szeretettel nógassa Gyurit az írásra, mint egyszer láttam, hogy költögette az álmából. Ez a Maga nagy hivatása.”⁴

A másik nő Eva Schärf, a *Ballada F. Gy. egyetlen szerelméről* műzsája. A valószínűleg művésznéven – „éles” – föllépő, társulatba szerződve mindössze két évadot játszó, jelentősebb szerepeket csak Grazban kapó színésznő⁵ inkább szeretőként jeleskedhetett – ahogy ezt Faludy róla szóló prózája és hozzá írt versei is megerősítik.⁶ Az 1938 tavaszi Anschluss után sok osztrák művész költözött Párizsba, velük érkezhetett ide, csábítva korábbi lovagját.

Végül mindenképpen megemlítendő Faludy egész életét átható kalandvágya, utazási szenvedélye, mely Párizsba, majd annak elestekor más kontinensekre vitte. Ahogy *Búcsú Európától* című versében fogalmazott: „bujdosni vonz a messze ég / s kalandra hív a durva ág.”

1938 decemberében érkezett Párizsba, ahol 1940 júniusáig másfél évet töltött egy kis piszkos szállodában.⁷ A legnagyobb meglepetésére őt rögtön követő feleségével gyakorlatilag pesti polgári családi életük kimentett emlékeit élték föl: ékszereket adtak el, hogy fusson kávéházra és cigarettára. Joggal írhatta *Nincs visszatérés* című versében: „Nem hívott útnak ág, se rakott asztal, / csupán e hűvös, néma becsület.” Szemléletes képe volt a visszatekintő idős Faludynak egyik költői estjén, miként főztek kukoricadarát, hogy annak egy-egy szeletét egyék, míg az étel többi része az éjjeliszekrényre kiborítva remegett az utcán elmenő autók hatására. Ekkor írt verséből kimagaslik az *Óda a magyar nyelvhez* első változata.

Tartott mindez Párizs francia megszállásáig, amikor is délre menekültek, s két hét után Marokkóban kötöttek ki. Casablanca, később Marrakes, végül Tanger volt ideiglenes otthonuk.

Egyik korábbi írásomban elejtettem azt a megjegyzést, hogy Faludy részben túlbecsülte az őt fenyegető veszélyt, azaz részben kalandvágya, s nem pusztán az aktuális veszélyhelyzet sodorta Afrikáig.⁸ Valójában én csak a korabeli mentor, Fényes László állítását ismételtam meg, aki szemrehányó leveleket küldött fiatal barátja után Marokkóba (megtalálhatók az OSZK-ban): mennyivel könnyebben tudnák Franciaországból kivinni, mint Afrikából, Fejtő is milyen okosan tette, hogy a vidéki Galliában maradt. Mégis joggal érkezett fölvetésemért panasz: mint utólag mi már tudhatjuk, egy baloldali, zsidó, biszexuális menekült nem aggódhatott túlzottan a deportálástól. Ugyanakkor mintha Faludy ugyanabba a hibába esett volna, mint 1849-ben Vörösmarty és Bajza: túlbecsülte saját szerepét. Azt hitte, személy szerint is üldözik őt – ahogy a *Pokolbeli víg napjaim* cikksorozat-verziója szerint később is úgy vélte, mindenütt fölismerik, a vidéki ÁVO-s is őt olvassa, a táborozó diákoknak pedig nincs is nagyobb vágyuk, mint az ő költeményeit szavalni. Egyértelműen nem volt Marokkóban sem biztonságból: gondoljunk akár az Aïn Chock koncentrációs

táborában eltöltött két éjszakára, az idegenellenes pogromra vagy akár arra, hogy épp veszélyeztetettségére hivatkozva sikerült őt Amerikába kimenteni.

A marokkói eseményeknek szerencsére van egy, Faludy kései visszaemlékezéseitől független tanúja. Amikor 2010-ben, a Faludy-centenárium évében életmű-kiallítást rendeztünk, a feldolgozatlan hagyatékokban a Petőfi Irodalmi Múzeum kiváló munkatársai előkerítették Havas Endre naplóját. Faludy emigránstársa, Károlyi majdani titkára egy kis füzetben, vázaltszerű tömörséggel napról napra megörökítette a menekültek életét – és ezáltal megerősítette Faludy fantasztikusnak ható beszámolóit.

Vegyük példának okáért az említett, idegenek elleni pogromot. Ahogy később a kötetcímet adó *Hullák, kamaszok, tücsökműzene* versében megörökítette, váratlan zendülés tört ki a nem arabok ellen, melybe a sétáló menekültek is belecsöppentek. Miközben egy szőke idegenlégiós hadnagyot a szemük láttára vertek agyon, ők nyugaltságot erőltetve magukra, sétáltak tovább – hidegvérükkel lecsillapítva a támadókat, és megmentve életüket. Első pillantásra hihetetlennek tűnő, kalandos történet – melyet azonban megerősít a kortárs Havas, aki 1940. november 2-áról a következőket írta: „Autóbusz. Leszállás. Gonosz [?] zaj. Betört kirakat [?] Valit [?]. Zsidók ellen. Be az utcába. Gyuri külseje, a 10 perc=10 óra. Kövek – fenyegetés. Haj-sza [?!] Barakk[b]a [?]. Zsidót verik. Kő mellettem. A nagy kő az arab gyerek kezében. Lassan, nyugodtan megyünk.” Vagyis itt egy bizonyíték arra, hogy a Faludy életművében gyakori színes adomák mögött általában valóban megtörtént életesemények állnak, legföljebb kis stilizálással formálta őket műalkotássá.

A napló és a fennmaradt levelek tanúsága szerint is a párizsihoz hasonló, nyomorgó, de irodalmi szalonéletet éltek, olvastak, leveleztek, kávéházba és emigráns társaságokba jártak. Ugyanakkor a fokozott veszély- és kilátástalanság-érzés többeket, végül Faludyt is az öngyilkosság fontolgatására sarkallta. Egy év afrikai időzés után „Gyuri először mondja, hogy nem akar élni”.⁹

A háborús menekülteket embert próbáló világában egy új szerelem nyújtott számára vigaszt. Marokkóba érkezése után egy hónappal találkozott Amárral, azaz Havas naplója szerint Ammar Ben Nasserrel. Havas Endre naplójában sorjáznak az ilyen említések: „Gyuri az arab lakásán”,¹⁰ „Gyuri–arab”,¹¹ illetve közben szinte biztosan ettől nem függetlenül: „V[aly]–Gyuri közt a helyzet rosszabbodik”.¹²

A feleség sajnos nem a legjobb módszert választotta, hogy visszahódítsa Faludyt. Egy Jacques nevű gazdag franciával kezdett magának udvaroltni, hogy a költőt féltékennyé tegye. Első pillantásra ez anyagi előnnyel is járt: kaptak tőle ezer frank hitelt. Ugyanakkor a francia nem vette észre eszköz voltát, sokat remélt e kapcsolattól, Valyt feleségemnek szólította, s már a megszöktetését tervezte. Érdekes jelenet lehetett, ahogy a két férfi versenyt pucolt krumplit a konyhában, hogy bizonyítsa saját nélkülözhetetlenségét a házimunkában – míg a nő csak nevetett kakaskodásukon. Egészen addig, míg „Egy szép napon azonban vége lett a kedélyes világnak, mert Gyuri egyszer épp abban a pillanatban lépett be a konyhába, mikor Jacques megcsókolt. Gyuri a küszöbön megkezdett mondatát még befejezte (egy kissé élén-

kebb hangon, mint ahogy elkezdte), s mi háttal állva az ajtónak, még nem tudhattuk, hogy észrevett-e valamit. De ez a kétségem nem sokáig tartott, mert mihelyt egyedül maradtam a konyhában, Gyuri nem éppen számos, de annál erőteljesebb pofonnal igyekezett lecsillapítani magát.”¹³

A megsértett Faludy, hátrahagyta társait, és arab ruhát öltve, Amár társaságában a sivatagba vetette magát: ekkor, 1941 februárjában–márciusában kereste föl a Draa völgyét, Zagorát, a Mauretániai-sivatagot, életre szóló élményanyagot és ihletet gyűjtve.

Egy éves és egy hónapos marokkói emigráció után 1941 júliusában lett együtt az amerikai vízum és az utazáshoz szükséges pénz, hogy nekivághassanak a két hónapos hajóútnak.

Az újvilági fogadtatás ijesztőre sikeredett: két hétre internálótáborba zárták a házaspárt. Végül barátaik hozták ki őket. New Yorkban telepedtek le, egy 1942-es, a feleség előli újabb elrohanás három hónapos detroiti korszakát leszámítva.

Faludy az USA-ban bekapcsolódott a Szabad Magyar Mozgalom munkájába. A Jászi Oszkár, Fényes László, Kéri Pál, Vámbéry Rusztem, valamint a távoli rokon, Szilárd Leó által fémjelzett csoportosulás a polgári radikális emigráció oszlopa volt. Faludy a korabeli emigráns viszonyokhoz képest színvonalas lapjuk, a *Harc!* szerkesztője lett. Az újság szinte családi vállalkozásban készült: felesége terjesztette, együtt rakták borítékokba, s volt olyan 1944-es szám, mely egészében lakásukon íródott. Faludy a lapban számos cikket publikált – a Magyarországon fellelhető lapszámokban mintegy százat olvashatunk. Kezdő újságíróként prózastílusa még kiforratlan: tulajdonképpen ez az a tapasztalat, mely előkészítette második emigrációjának vagy az 1990-es évekbeli kiforrott, minőségi publicisztikáját. Ráadásul számos később ismertté vált történetét már ekkor földolgozta, így a *Két esztendő Északafrikában* sorozat a *Pokolbeli víg napjaim* előzményének tekinthető.

Faludy 1943 februárja és 1945 decembere között az amerikai hadseregben szolgált, végül káplárként szerelt le. Kiképzésére hat támaszponton került sor, az eltávozások során további helyeket ismerhetett meg, a Yellowstone-tól San Franciscó-ig. A kiképzést követő életszakasz viszont a legrejtélyesebb Faludy egész életében.

A közönség, illetve a biográfiák egyként úgy tudják, hogy katonaként végigharcolta a csendes-óceáni front békaugrás-hadműveleteit: küzdött Alaszkában (Kodiak szigetén), az Aleut-szigeteken, Gudalacanalban, Új-Guineában, a Szamoa-szigeteken (Pago Pagónál), a Tarawa atollnál, Tahitin és a Fülöp-szigeteken, és épp Japán lerohanására, s az ezzel járó valószínű halálára készültek, mikor az ellenfél kapitulált.

Ugyanakkor mind 1946-os, Amerikából írt magánlevelében,¹⁴ mind 1948-as, már itthon publikált, katonáskodását feldolgozó memoárjában még ennek ellenkezőjét állította. Ezek szerint ő harcolni szeretett volna, azonban széles körű ismeretei miatt ezt nem engedték meg neki: francia és német nyelvre, kulturális ismeretekre kellett oktatnia a leendő megszálló tiszteket. Ahogy utóbbi, méltatlanul elfeledett kötetében megírja az ellenvetést: „A maguk nevelésére 2000 dollárt fektettünk be,

nem is számítva a kamatokat. Azt hiszik, kiengedjük magukat a frontra, hogy egy háromcentes ellenséges golyó 1999 dollár és 97 centünket elvigye?”¹⁵

Faludy az 1980-as évekig írásaiban következetesen ez utóbbi változatot hirdette; ekkortól kezdett csendes-óceáni hadi élményeire hivatkozni. Ugyanakkor még 2006-ban is adott olyan interjút, mely szerint összesen három éjszakát töltött a fronton.¹⁶

Miután mindkét, egymásnak ellentmondó változatot Faludy állította, alapos kutatás nélkül nem dönthető el, valójában melyik is az igaz. Magam valószínűbbnek érzem azonban, hogy Faludy a hátországba töltötte az 1943/44-es időszakot. Nemcsak az idézett részlet miatt is – hogy ez sokkal logikusabb döntés lehetett a hadsereg részéről –, hanem azért is, mert ez a változat számos, amúgy megmagyarázhatatlan életrajzi ténytet rögtön érthetővé. Megokolja, miért nem szerepel amerikai levéltári forrásokban a harcoló katonák között. Megmagyaráz olyan kronológiai zavarokat, mint hogy kik ellen is harcolhatott volna a Kodiak szigeten – ahonnan már egy esztendővel korábban kifüstölték a japánokat az amerikaiak. Vagy érthetővé tesz egy, az OSZK-ban őrzött hagyatékban található érdekes dokumentumot. A fiától, Andrew Faludytól 1975-ben kapott levélre a költő elkezdte fölírni azokat a városokat, melyekben élete során megfordult. Az időrendben szereplő ötvenöt helynév nem teljes – kifejejtette latin-amerikai előadókörútját –, feltűnően nélkülözi viszont az óceániai színteret.

Valószínű, hogy részt akart venni a háborúban fegyveresen is, ám ehelyett tudásával kellett a hadviselő Amerikát támogatnia, s említett rövid harctéri látogatásai katonai újságíró szerepéhez kapcsolódhattak.

1944 végén barátai kérésre New Yorkba helyezték át, ahol szótárkészítéssel, angol nyelvű katonai lap szerkesztésével bízták meg, s ismét lett ideje a Harc!-nak írogatni. Leszerelését követően 1946. április 26-án, hét és fél évnyi távollét után térhetett haza.

Az első emigráció érdekessége, hogy Faludy nem szakadt ki Magyarországi irodalmi életéből. Párizsból rendszeresen küldte haza verseit, adatolható, hogy keletkezésük után egy hónappal már a Népszavában megjelentek ezek. De Marokkóból is postázott leveleket, verseket, melyek reprezentatív költészeti antológiába is bekerültek. Itthon pedig tetőfokán izzott a Villon-láz, a féltékeny pályatárs szavaival „Dél előtt Villon-dél előttök voltak, délután Villon-délutánok, este Villon-esték”¹⁷. A verseskötetből csak 1940-ben három kiadás jelent meg. A front megérkezése, az ostrom persze megakasztotta az irodalmi életet – ám átvonulása után újra fölkapták Faludyt: 1945-ben még hazatérése előtt újra kiadták önálló verseskötetét és Heine-fordításait.

Az első emigráció legnagyobb irodalmi szerepe, hogy földrajzilag és kulturálisan is szélesre tárta élete és művei színterét. Petőfivel szemben Faludy nem Grazba jutott el katonaként, hanem – legalább – San Franciscóba, és amikor szédítő csúcsról nézett alá, nem a füzéri várhegyen járt, hanem a Long Peak gleccserénél. Kitégította a magyar irodalom horizontját, tájverseivel irodalmunkban addig ismeretlen vidékek atmoszféráját adta vissza. Ahogy az addig itthon kevesek által ismert arab iroda-

lommal is közvetlen kapcsolatba került, melynek nyílt szexualitása, alkalmankénti homoerotikája kihatott egész későbbi életművére.

Jegyzetek

- ¹ Pl. Pomogáts Béla: *Faludy György*. Budapest, 2000, 10.; [Faludy György:] *Faludy élete képekben*. Budapest, 2000, 5.
- ² *Faludy élete képekben*, Budapest, 2000, 47.; az okokról vö. uő: *Pokolbeli víg napjaim*. Budapest, 1987, 7–16.
- ³ Faludy György Gábor Andornak, Párizs, 1939. május 8., MTA.
- ⁴ Fényes László Faludy Györgynek, Marseille, 1941. március 3., Valynak szóló utóirat, OSZK.
- ⁵ A bécsi Theaterbibliothek színlapgyűjteménye szerint legalábbis sem a Theater in der Josephstadt, sem a salzburgi ünnepi játékok nem tüntették föl közreműködőként, pedig Faludy szerint ezekben játszott (*Pokolbeli víg napjaim*, 44.; Menora. Egyenlőség, 1969. augusztus 2., 5.; *Faludy élete képekben*, Budapest, 2000, 40.). Ugyanakkor brémai és grazi egy-egy éves társulati tagságát tanúsítják a színészszervezet könyvei. Grazi sikerére egy komédiában példa: Bratscher, Hans: *Grazer Theater*. In *Mariborer Zeitung*, 1932. október 14., 7. Szeretőkéről és kisebb szerepekről írt Faludy: *Pokolbeli víg napjaim*, 44., Menora. Egyenlőség, 1969. augusztus 2., 5.
- ⁶ Vö. az idézett balladában: „drága testét / ...minden jöttmentnek szabad volt szeretni.”
- ⁷ Három évtizeddel későbbi visszaemlékezése és a korabeli telefonkönyvek alapján az Hôtel du Cèdre a Ibis rue Lacépède alatt, vö. „Jártam is a Rue Lacepede-ben, hogy visszakapjam őket, de a hotel megszűnt”: *Pokolbeli víg napjaim*, 39.; Menora, 1969. június 28., 5.; *Jegyzetek a kor margójára*, Magyar Hírlap, 1994. június 18.; Ahogy tetszik II.
- ⁸ Csiszár Gábor: *Előszó*. In Faludy György: *Elfeledett versek*. Pécs, 2010, 6.
- ⁹ Havas Endre naplója, 1941. június 21., PIM V. 5766/4.
- ¹⁰ Uo., 1940. július 20.
- ¹¹ Uo., 1940. augusztus 18., 28., 29.
- ¹² Uo., 1940. július 28.
- ¹³ Leimdörfer Valéria Havas Endrének, Marrakech, 1941. február 19., OSZK.
- ¹⁴ Faludy György: *Amerikai jelentés*. Haladás, 1946. február 14., 5; február 21., 6.; február 28., 2.; március 21., 2.
- ¹⁵ Faludy György: *Mars szekerén*. 18. Az egyetemi hadosztály. Dolgozók Világlapja, 1947. szeptember 20., 8.
- ¹⁶ Bóta Gábor: *Én voltam a kézirat. Beszélgetés Faludy Györggyel*, Kritika, 2006. 2. sz., 3.
- ¹⁷ Mészöly Dezső: *Villon Magyarországon*. [Budapest], [1942], 14.

STAMLER ÁBEL: HATÁR GYŐZŐ LEVELEI TAKÁTS GYULÁNAK

Semmiképpen sem nevezhető szokványosnak a magyar irodalom történetében, s ha egy szerző betölti hetvenedik életévét. Az még ritkább, hogy két, majdnem egyidős, neves alkotó leveleiből ismerünk részleteket hetvenes éveiktől egyikük nyolcvanötödik születésnapjáig.

A Takáts Gyula-hagyatékban található hat Határ-levél¹ közül az első 1980 márciusából származik. Az utolsó 1996 májusából. Ezt megelőzően azonban semmi. Noha a két költő már a háborút megelőzően ismerhette volna egymást, feljegyzéseik, műveik nem utalnak arra, hogy egyáltalán tudtak volna a másikról. Miként Határ második leveléből kiderül, Takáts Gyula Határ korával sem volt pontosan tisztában.

Kétségtelen, hogy alkatilag két teljesen különböző alkotóról van szó. Két közös vonás azonban mégis adja magát: mindketten átértékelték a XX. század nagy fordulóit, s mindkettejükben erős bölcséleti, filozófiai érdeklődés élt. Ez még mindig nem vall szoros szellemi rokonságra, s erről – meggyőződésünk szerint – nem is beszélhetünk. Az időről időre váltott levelek és egymásnak megküldött kötetek mögött – nem leegyszerűsítve a kérdést – megfigyelhető a két költő korból fakadó kölcsönös tisztelete, érdeklődése a másik iránt. Takáts Gyula rendszeresen küldi köteteit Határ Győzőnek, aki valamennyit szeretettel fogadja és ismertetőt közöl róluk. Takáts sem naplóiban, sem prózai írásaiban nem tér ki Határ műveire, azonban annak kritikáit lényeglátónak ítéli: „Érdekes, a londoni rádió előbb foglalkozott *A rejtett egész-szel*, mint a budapesti. Határ Győző el is küldte gépelve az ismertetését, amely verseim és költészetem lényegére tapint. Arra a világra, amelyről Hamvas Béla is többször beszélt. Erről a világról a magyar kritikusok eléggé hallgatnak. Határ Győző itt a »lényeglátásról való álmódoszásról« beszél és a rettenetről. Hermes Trismegistos rejtélyes célzásairól. És arról »a rejtett kvalitásról, amit nehéz szétszálazni... Amit Ril-kénél találunk« – írta. Szóval, eltettem ezt a Londonból megküldött ismertetést.”²

Az első levélben Határ által megköszönt kötet *A semmi árnyéka* (1980), melyről később valóban ismertetőt közölt a Szabad Európa Rádióban.³ A *Százhusz vers* (1980) című válogatást szintén értékeli és ismerteti, melyre Takáts hetvenedik születésnapja (1981) ad alkalmat.⁴ Ebben egyebek mellett a következőket írja: „S ebben az életműben az a mediterrán fénykultusz, természetközelség, kert- és napimádat, szüret-mitológia: ez a »hasznos szépség« a döntő, a domináló.” Határ Győző valamennyi ismertetésében veretesen fogalmaz, sokszor nem kímélve az általa homályosnak, vagy sekélyesnek ítélt hazai kritikusokat. A naplóból is idézett sajátos módon tapint Takáts költészetének lényegére, olyan pontokat, kifejezéseket, képeket emelve ki a takátsi életműből, melyek valóban szemléletesen írják le azt. Eddigi ismereteink alapján csupán ennyit mondhatunk a két szerző kapcsolatáról. Remélhetőleg, egyszer meg fogjuk ismerni a másik fél leveleit is.

Egyetlen apró adalék azonban még idekíváncozik. Határ Győző 2006. november 27-én hunyt el Londonban, kilencvenkét esztendőskorában, s temetése 2007. január 23-án volt a Farkasréti temetőben. Ekkor Takáts Gyula kilencvenhatodik évében járt, 2008-ban hunyt el. 2007 februárjában azonban két nagy nevet is olvas-

hattunk a *Holmi* címlapján, költeményeik ekkor kerültek egymás mellé, olyan köztes időben, amikor még csak egyikük járt „a végtelen kísértő tájain”.

1. KÉPESLAP

[GÉPPEL ÍRVA, BORÍTÉK NÉLKÜL, FELADÓ A KÉPESLAPON]

VH 12 Edge Hill London SW19 4LP UK

1980 03 29

Kedves Barátom – köszönöm, hogy megtiszteltél új köteteddel. A SEMMI ÁRNYÉKA oly ontológiai nyugtalanságról tanuskodik, amely – mint életérzés s méghozzá amit az én mérőódom benne mérni képes, ily kivételes mélységgel – ritka a magyar költészetben. Húsvét után, mihelyt lélegzethez jutok, elsőnek fogok foglalkozni veled s úgy érzem, ezzel régi adósságot fogok leróni, mert már régről melengetett vágyam, hogy az „elskatulyázókkal” szemben magam is felsorakozzam művészeted, életműved védelmében. Jó egészséget, jó munkálkodást kíván

készséges híved

Határ

[HATÁR GYŐZŐ]

2. KÉPESLAP

[GÉPPEL ÍRVA, BORÍTÉK NÉLKÜL]

1981 03 09

Kedves Gyulám – köszönöm, hogy visszaigazoltad könyvem kézhezvételét:⁵ jó tudni, hogy működik a posta. Örülök, hogy recenziómnak a „200”-ról⁶ akadt értő hallgatója s hogyha benne valami tetszett – az mindenestül a Te érdemed; hiszen belőled idéztem s az én hozzátétem jelentéktelen köríték. Irigyellek frissességedért s jut is eszembe – a hetvenéves kor bökkenőit emlited. Az a gyanum, félrevezetett az Irodalmi Lexikon butácska cikke, amely rólam mindent (iparkodólagosan) rosszul tud s így rosszul tudja születésem dátumát. Bizony én is már 67 vagyok s csak három évvel fiatalabb nálad, de annyival öregebb, hogy mintegy tíz éve kis hija elpatkoltam. Ebből a nagy betegségből az utóbetegeskedés, a kilábalás jó öt évig eltartott és egészségem természetes biztonsága, magától értetődősége azóta sem tért vissza soha. S ilyen életállapotban elképzelheted, milyen nehezen tervel az ember olyan kötetnyi eszmei építkezést, melynek bokrétaünnepéhez évek kellenek. Ha azt hitted, hogy az „alattad járó” nemzedékhez tartozom – sajnálom, hogy ettől az illuziótól megfosztottalak. Természetesen küldök majd xerox-másolatot, ha a recenzió az Új Látóhatárban megjelenik. Jó szüretet, sok jó szüretet kíván és szeretettel köszönt

baráti híved

Határ

3. KÉPESLAP

[GÉPPEL ÍRVA, BORÍTÉKBAN – FELADÓ ÉS CÍMZÉS A BORÍTÉKON]

Takáts Gyula
Kaposvár HONGRIUSCULE
Kovács Sebestyén u. 9
Hungary

Victor G. J. HATAR
12 Edge Hill
Wimbledon London SW19 4LP
United Kingdom – Europe
Phone (01) – 946 – 15151

1982 03 12

Kedves Gyulám – már a KÖNYVVILÁG februári számában felfigyeltem a HELYETTÜK SZÓLJÁL⁷ megjelenésére, kitűnő interjúdra, de kivált arra a halkióni, misztikus versre, a melyet ízelítőül a lap leköszölt. Ha a metafizika ilyen „magaspontján” kezded, hogyan folytatod? – tettem fel a kérdést. Mekkora volt örömöm, amikor a posta nemsokára meghozta pompás kötetedet s meggyőződhettem róla, hogy végig tartod a hangot s amilyen magasan kezded, ugyanúgy végezed. Hálásan köszönöm a dedikációt, biztatásnak veszem; s alighanem nagy segítség lesz önelemzésed – úgy, ahogyan a KÖNYVVILÁG leköszölte. Jó egészséget kíván és szeretettel köszönt

baráti híved

Határ

4. KÉPESLAP

[GÉPPEL ÍRVA, BORÍTÉKBAN – FELADÓ A KÉPESLAPON, CÍMZÉS A BORÍTÉKON, LÉGIPOSTA]

1985 12 29

Kedves Gyulám – hálásan köszönöm TŰKRÖK SZAVA – BETŰK ARCA⁸ c. gazdag kötetedet. Váltig kíváncsi voltam véleményeidre, eltájékozódásodra a költészet, doxológiára a szellem világában. Kölcsönihletből nem lehet ugyan „megélni”, de bizonyára megérted, milyen sokat jelent nekem, hogy ezzel a „kölcson-környezettel” gazdagítottad Kis-Magyarországunkat Londonország sültangol kellős-közepén. Az ujesztendőre jókívánságokkal, szerető köszöntéssel – híved

Határ

5. KÉPESLAP

[GÉPPEL ÍRVA, BORÍTÉKBAN – FELADÓ A KÉPESLAPON, CÍMZÉS A BORÍTÉKON, LÉGIPOSTA]

1989 05 11

*Drága Gyulám, irigyellek „CsuFu”-ért.⁹ – az öregkor ritka ajándéka.
És irigyellek, hogy még abban a korban is, amelyet a közmegegyezés halálközelnek
érez, Te, lírádban, szélesre tárod a teljes derűt. Köszönet és hála a kettősajándékért:
a versekért és azért, hogy nem rajtam gyakorlod a feledékenység erényét.*

Ölel – baráti öreg híved
Határ

6. LEVÉL

[GÉPPEL ÍRVA, BORÍTÉK NÉLKÜL – FELADÓ A LEVÉLEN]

TAKÁTS GYULA – KAPOSVÁR

1996 05 13

*Drága Gyulám – nagyon-nagyon köszönöm, hogy kommemoratív köteted¹⁰
megküldted; az én szégyenem, hogy tisztelőid sorában, benne, nem szerepelek. Nem
tudtam róla: nincs mentségem; vennél fel, kérlek, az ellened-nem-vető bocsánatos
peccadillók elkövetőinek listájára, akikre a megvesszőzést elengeded. Elkésve bár
– kibélelem ezt a borítékot holmi aprósággal!¹¹ már ami tőlem telik; örömet
koccintanék is veled/veletek, de – mint tán nem tudod, miért is tudnád –
a pancreatitis kis híja elvitt s hogy mégis megmaradtam, azóta nem szabad
alkoholhoz nyúlnom (gondolni szabad, de az nem az igazi). Hadd kívánok tiszta
szívből még sok-sok megkedvesedést, barátaid örömére,
a magyar líra vastagodására*

szerető öleléssel
ifjonti híved
Határ

Jegyzetek

- ¹ Határ Győző leveleit egyedi írásmódját meghagyva közöljük. Csak az egyértelmű elgépeléseket, hibákat javítottuk. A pontos feladót és címzést csak a harmadik levélnél jelezzük, a negyedik és ötödik levél esetében ugyanaz ismétlődik. A levelek lelőhelye: Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára XIV. 81. Takáts Gyula iratai. 44. doboz
- ² Takáts Gyula: *Öt esztendő Drangalagban*. Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2005, 252. (1984. VI. 21-i bejegyzés)
- ³ Határ Győző: *Irodalomtörténet*. Válogatta és szerkesztette: Lakatos István. Tevan Kiadó, Békéscsaba, 1991, 392–393.
- ⁴ Uo., 393–395.
- ⁵ Határ Győző: *Özön közöny*. Aurora, London, 1980.
- ⁶ Talán a *Százhusz vers* (1980) ismertetéséről van szó.
- ⁷ Takáts Gyula: *Helyettük szóljal*. Szépirodalmi, Budapest, 1982.
- ⁸ Takáts Gyula: *Tükrök szava – betűk arca*. Szépirodalmi, Budapest, 1985.
- ⁹ A Takáts Gyula időskori költészetében meghatározó jelentőségű Csu Fu alakja először az 1989-es *Kövil az idő* című kötetben jelenik meg. Határ nyilvánvalóan az említett kötet megküldését köszöni meg levelében.
- ¹⁰ Valószínűleg a *Somogy folyóirat* 1996. 1. számáról van szó.
- ¹² Mellékelve a *Beköszöntő (Takáts Gyulának 85 utánra)* című vers, külön levélen, géppel írva. A vers szövege mellett a következő sorok kézzel írva: „Elkésve bár, de törve nem – szeretettel küldi és jegyzi Határ 19960513”. A verset lásd Határ Győző: *Medaillon Madonna*. Széphalom Könyvműhely, Budapest, 1997, 37–38.

Foto: Fortepan 19908

A Dráva mint motívum a magyar irodalomban

Ha jól tudom, a folyó teljes hossza mintegy 720 kilométer, s ebből 166 kilométer esik Magyarországra. Határfolyóról van szó, pontosabban a folyó bal partja tartozik Magyarországhoz, nagyjából teljes hosszúságának 23 százaléka, ami mindenképpen jelentős arány. Nehéz volna megmondani, hogy megfelel-e ez az arány annak a szerepnek, amelyet a Dráva a magyar kollektív emlékezetben játszik. Annyit lehet summázva mondani, hogy természetesen fontos helye van a magyar kultúra imaginárius térképén ennek a folyónak, ha szerényebb is a képviselője, mint a Dunáé és a Tiszáé.

A magyar hagyományban „országos” folyónak számít a Dráva. Ismeretes, hogy a Magyar Királyság címere vörös-ezüst sávos felének sávjait a XVI. századtól azonosították a négy „országos” folyóval, a Dunával, Tiszával, Szávával és Drávával (Oláh Miklós: *Hungaria*; Werbőczy István: *Tripartitum*). Ettől fogva a négy folyó egyfajta országjelkép lett, Magyarország földrajzi metaforája. Irodalmi országgépek elmaradhatatlan kelléke ez a folyó – együtt a másik hárommal.

Magyarországon a Dráva elsősorban egy régióhoz kapcsolódik, a Dunántúlhoz. Így érthető, hogy a folyó kultusza mindenekelőtt e régió költőinél-íróinál jelenik meg. A legnagyobbat említve közülük: a Dráva mindkét oldalán birtokos Zrínyi Miklóst, a költő-hadvezért. Érthetően neki elsősorban a Dráva testesíti meg a folyó fogalmát. De utalhatunk egy korábbi mozzanatra is. Arra nevezetesen, hogy a magyar hagyományban Drávaszögnek mondott terület (Alsó-Baranya, a Duna és a Dráva között) milyen fontos szerepet játszott a XVI. század második felében a magyar protestantizmus történetében.

A Dráva motívum számos példáját megtaláljuk a magyar irodalom későbbi korszakaiban is. A Zrínyi-kultusz – mind a szigetvári hőse, mind a költő-hadvezéré – igen jelentős volt a reformkor romantikus magyar irodalmában és a XIX. század második felében is.

Werbőczy István nevezetes jogi szintézisében (*Tripartitum*, 1517) a Magyar Királyság címerét úgy mutatja be, hogy a jobb felének ezüst pályái (sávjai) a négy országos folyót, a Dunát, Tiszát, Drávát és Szávát jelentik. A történelmi címer négy ezüst pályáját (sávját) Mohács után a külföldnek szánt latin nyelvű, *Hungaria* című országleírásában (1536) Oláh Miklós (Nicolaus Olahus, 1493–1568) – 1543-tól kb. 10 évig Zágráb püspöke, azután Esztergom érseke – szintén a négy országos folyó jelképeként magyarázza: „Ez a négy folyó, mely a zöld halomból kiemelkedő kettős fehér kereszttel Magyarország címerét alkotja...” A köztudatban évszázadokon keresztül fennmaradt ez az azonosítás, amelynek semmi köze nincs a heraldikához. Magyarország metaforája lett: a „négy folyó országa”. Valószínűleg bibliai analógiára, az Éden négy folyójához hasonlóan (I. Mózes, 2. 10–14.).

Így olvashatjuk a barokk költészetben és a későbbi évszázadokban is. Listius

László (1628–1663) *A nemes Magyarország címeréhez* című versében (egyfajta laudatio patriae) például így sorolja föl a folyókat: „Tisza, Duna, Száva, kifolyó szép Dráva.” A magyar költészet gazdag példatárát kínálja ebből az országm-metaforából. A felvilágosodás irodalmának legjelentősebb költője, Csokonai Vitéz Mihály egy évig volt a csurgói református gimnázium tanára, *A haza templomának öröm napja 1798* című versében olvashatjuk a következő sort: „örvend a Dráva ligetes országa”. Berzsenyi Dániel, a „magyar Horatius” *A tizennyolcadik század* című versében Magyarország kánaáni képét a következő földrajzi szimbólumokkal rajzolja meg: Duna, Tisza, Fát-ra hegység és a „vad Dráva”. Virág Benedek az anyanyelv és a haza létét kapcsolja össze *A Musához* szóló költeményében, az ország tájait Dácia (értsd: Erdély) halmaival, valamint a Száva és a Dráva mentével jeleníti meg.

A XIX. századi lírában fogalmazódott meg a modern nemzet földrajzi szimbolikája, a Kárpátok mellett itt a négy folyó a másik meghatározó orszájelkép. Például Vörösmarty Mihály *Magyarország címere*, illetve Garay János *Kelet népéhez* című versében. A „négy folyam között” szövszerkezet Tompa Mihály *A testvérek* című költeményében szintén annyit tesz, mint Magyarország.

Kölcsey Ferenc *Zrínyi második éneke* (1838) című versében a költő-hadvezér a Sorssal folytat dialógust a haza jövőjéről. Itt írja le a *Himnusz* költője látomását a nemzethalálról. A Sors válaszában olvashatjuk a következő két sort:

„És más hon áll a négy folyam partjára,
Más szózat és más keblű nép”

Nyilvánvalóan külön fejezete Dráva-motívumainknak Zrínyi Miklós költészete. Hiszen az ő számára a Dráva a szűkebb pátria, az ő birtokrészének a meghatározó folyója. Csak két példával kívánom ezt illusztrálni lírai költészetéből. *Arianna sírása* című versében a görög mitológiai hősnő panaszát halljuk, hogy miképp árasztotta könnyeivel „a sebes Drávát”. Az *Euridicét így siratta Orpheus* című költeményében pedig a mitológiai lantos szól a megszemélyesített folyóhoz: „Sírj te is, gyors, Dráva, erős biztonságom, / Ki voltál égő szüvemnek orvosságom!”

A Dráva környéki táj a törökkel vívott élet-halál harc vidéke. Listius László a *Magyar Márs, avagy Mohács mezején történt veszedelmek emlékezete* című verses krónikájának III. részében arról ír, hogy a Száva és a Dráva között gyakran folyt harc a pogánnyal.

A Zrínyi-kultusznak, mindenekelőtt a költő-hadvezér kultuszának, hiszen ő egyben magyar költőelődnek is számított, a XVIII. és XIX. század fordulóján volt első tetőpontja. Ányos Pál Zrínyi földézéséhez a „zuhogó Dráva” képét használja, mintha a folyó utalna a hadvezér tulajdonságaira. Ennek a kultusznak egyik nagy hatású darabja a magyar nyelvújítás meghatározó személyiségének, Kazinczy Ferencnek *Zrínyi* című verse. A vers szubjektuma maga a költőelőd, aki itt életéről vall. Szerelmi bánata kapcsán személyesíti meg a folyó partjait: „A Dráva partjai meghalálak keservem, / S együtt siránkoztak kínjaimon velem.”

Talán a legszebb magyar irodalmi veduta a Dráváról Jókai Mór tollából született. 1851-ben látott napvilágot *Erdély aranykora* című regénye. Ennek a műnek az

első fejezete (*Egy vadászat 1666-ban*) Zrínyi Miklós haláláról tudósít. Az évszám ugyan pontatlan (mint ismeretes, 1664-ben ölte meg Zrínyit a vadkan), ám a tájleírás kitűnően érzékelteti az árterület hangulatát, plasztikusan mutatja be a növény- és állatvilágot. Titokzatos vidékként jelenik meg Jókainál a Dráva melléke. Irodalmunk klasszikusa itt is elemében volt, mint általában a tájleírásokban: „A Dráva mellékén vagyunk, egyikében azon végtelen lankaságoknak, mikben a vad is eltéved. Mindenféle erdők, évezredes ihar- és égerfák, és az erdők tövében víz. Nagyszerű mocsár, melyből vízi virágok és sás helyett óriási szálfák nőttek elő, miknek lehajló gallyairól gyökereket húz az éltető víz színe. Ide építi rejtett fészket a hattyú, itt tanyáz a koronás gém, a vakvarjú, az arany lile s egyéb fajai az emberkerülő vízi vadaknak, miknek alig téved ritkaságul egy-egy példánya a lakottabb vidékre. Néhol, egy-egy dombosabb helyen, honnan késő nyáron a víz alápad, virágok nőnek fel, minőket tán csak az özönvíz után mutatott fel a föld, oly buják, oly ismeretlenek, minden fű, rekettye óriásira nő az iszapos földben, a tölcseres folyondár, a télizöld repkény oly vastag indákat hajtanak, mint a szőlő venyigéje, mik egyik fáról a másikra kapaszkodva, összefonják azoknak derekait, lecsüggenek virágos girlandjaikkal a sötétkomoly iharfákról, mintha valamely harmadriád koszorúzta volna fel a neki szentelt berket.”

A közös ország évszázadai alatt a Dráva határfolyó jellege nem tudatosult olyan mértékben, mint a XIX. században, amikor a folyó mindkét oldalán a modern nemzet eszméje nyert teret. Publicisták és politikusok kezdik érezni az idegenséget, negatív előítéletek jelennek meg. Kossuth Lajos írta egyik cikkében a Pesti Hírlapban (1846-ban): „...a Dráván túl a magyar magát otthon csak ritkán érezheti.” De az ilyen vélekedés nem volt általános. A dunántúli Garay János hosszabb elbeszélő költeményt jelentetett meg Szent László királyról, ennek *Kilencedik énekében* a költő a magyar–horvát szövetség értékeit hangsúlyozza. Határ a Dráva a magyarok és a horvátok között, de nem elválasztó, hanem összekötő, hiszen a nagy király a horvátokat „testvérjoggal látta el”.

Petőfi Sándor is megörököltette egy ifjúkori zsenyéjében a folyót. Katonaként kelt át rajta a kamasz fiú, és szentimentális versének ezt a címet adta: *A Dráván (Marburgnál)*, keltezése: 1840. július 5–10.

A XIX. és XX. század fordulójának jeles költője, Somlyó Zoltán a Muraközben született. Szecessziós és modern lírájában szinte külön fejezetet képeznek azok a versek, amelyekben a Dráva menti tájat mutatja be. Találunk köztük népies hangvételt (*Vén tutajos dala*), a légrádi átkelésről szólót (*Komp a Dráván*), ahol almaarcú, népviseletbe öltözött horvát lányok szórtak virágot a kompra, és a fővárosból nosztalgia-ával visszatekintő verset is (*Széna*).

A határfolyó természeténél fogva összeköt és elválaszt. Tehát jelképezheti – és jelképezte – a magyar–horvát kapcsolatoknak mindkét aspektusát, a termékeny együttműködést és egymásrautaltságot, illetve a szembenállást és a konfliktusokat is. A XIX. századi magyar kultúrában mindkét megközelítésre találunk példát.

Végezetül pedig érdemes megemlíteni, hogy szerepel a Dráva magyar szólá-

sokban, mondókákban is, vagyis a magyar nyelvi közösség úgy tekint e folyóra, mint az ország meghatározó földrajzi komponensére. Befejezőként *A magyar szólások és közmondások* (O. Nagy Gábor, 1966.) egyik, folyónkkal kapcsolatos darabját idézem: „Elapad előle még a Dráva is.” Annyit tesz, hogy teljesen reménytelen az illető helyzete.

Foto: Fortepan 23897 / Vogl Elemér

A két világháború közötti gyakorlat

A két világháború közötti korszak szóhasználatában nem vált el egymástól élesen a közművelődés és a népművelés. Nyilvánvalóan eredeztethető ez a dualista korszak közbeszédéből, amely a közművelődést gyakorta és előszeretettel használta olyan széles jelentéstartalommal, amely magában foglalta az iskolai és az iskolán kívüli művelődést is. Utalhatunk itt az 1880-as évektől a nemzetiségi területeken létrehozott közművelődési egyletekre, amelyek a kisebbségi asszimiláció elősegítésére jöttek létre, és Somogyban is működtek helyi szervezeteik, itt is nyomot hagytak a közgondolkodásban. A Somogy megyei Közművelődési Egyesület a háborús és az azt követő események okozta hosszú szünet után 1925-ben alakult újjá, célkitűzése a dualizmushoz képest nem sokat változott: „A háború előtt nagy, fontos kultúrmissziót töltött be az egyesület. A Drávamenti horvátajkú falvakban sziszifuszi munkát végzett a magyarosítás terén, minden mozgalomban részt vett, amely a magyarság kulturális haladását szolgálta, támogatta jutalmakkal az analfabetizmus terén úttörő tanítókat stb. Ezekre a missziókra vállalkozott az újjáéledő egyesület.”¹ Pár nappal később egy másik cikk idézett az új elnök, Sárközy György főispán beszédéből, amelyben a friss egyesületi vezető ismételten, hangsúlyozottan aláhúzza a legfontosabb feladatot. „Tudom és ismerem azt az óriási munkát, amelyre az Egyesület annak idején vállalkozott. Az alapszabályok pontozataiból látom, hogy főbírói törekvéssel azonos a feladata az Egyesületnek: *az idegen ajkú lakosok megmagyarosítása*” (kiemelés Sárközytól).² A feladatnak természetesen új árnyalatokat adott a kisantant létrejötte és a kultúrfölény jelszavával fémjelzett hivatalos kultúrpolitika.

A közművelődés kifejezés egy másik olvasatára irányítják a figyelmet az 1896-os II. Egyetemes Tanügyi Kongresszuson felmerülő tervek egy – a művelődés szegmenseit széles körben összefogó – közművelődési Minisztérium felállításáról. „A II. Egyetemes Tanügyi Kongresszus... szükségesnek tartja, hogy az összes művelődési intézmények és intézetek hivatalos gondozása egy minisztériumban központosítsassék és e végből a jelenlegi vallás- és közoktatásügyi minisztérium... alakíttassék át közművelődési minisztériummá...”³ Ez lehetővé tette volna a népművelés, iskolán kívüli művelődés bevonását a civil szférából a kormányzati ellenőrzés alá, amely célkitűzés a következő évtizedek neuralgikus kérdése lett, több centralizálási – inkább elvi, mint gyakorlati – kísérlettel, egészen a Horthy-korszakban bekövetkezett megvalósításig. A dualizmus korának népművelése azonban még más közeget és társadalmi réteget célzott meg, mint a háború után bekövetkezett időké: „A szabad tanítás szervezésében elsőrendű kérdés az, hogy a szabad oktatásba kik vonandók be? Nálunk a népszerű tudományos előadásokat eddig nagyobbára a középosztály számára rendezték. Csak újabban tért át a fölnőttek oktatása a széles néprétegek, különösen a munkások képzésére... A szabad tanítás tevékenységének súlypontját tehát a kisebb műveltségű néprétegek, főként pedig a munkásság képzésére kell he-

lyeznünk.”⁴ A közeg tehát a város, a néprétegek pedig: a középosztály és a munkásság (ez utóbbi ideológiai befolyásolása amúgy is érzékeny pont volt a munkásmozgalom magyarországi megjelenése óta). A városi orientáció talán az angolszász minták itteni hangsúlyosabb jelenlétének volt köszönhető az inkább vidéki népességet megcélzó skandináv irányzatokkal szemben.

A közművelődés kifejezést a két világháború közötti időszak közbeszédében is fellelhetjük, kevésbé pregnáns jelenléttel azonban, mint a háború előtt. Az (iskolán kívüli) népművelés kormányzatilag erősen támogatott, propagandisztikus célokkal a publicisztikában nagy súllyal megjelenő programja többek között az új elnevezéssel is hangsúlyozta eltérését a korábbi időszakoktól, eltávolodását a megelőző gyakorlattól. Bár a közművelődés szó nem kopott ki a szóhasználatból, úgy tűnik, a dualizmus időszakának városi orientációja sejlik benne vissza. Az ún. közművelődési vagy közműveltségi tanfolyamokról például többször fontosnak tartják kijelenteni – esetünkben főképpen az 1930-as évek megfelelően részletező népművelési bizottsági jelentésekben –, hogy azok a városi műveltség elemeit adják tovább (és éppen emiatt a bizottság csekély mértékben foglalkozott velük).

A közművelődés kifejezés urbánus mellékszöngéje előrevetíti a művelődés e típusának városi centralizációját, amely eltekintve egyes iparosodottabb – ennél fogva öntudatosabb iparos-kereskedő réteggel rendelkező – nagyközségek szórványos egyesületi életétől, jellegéből adódóan elsősorban a megye egyetlen városi rangú településén, a megyeszékhelyen kulminálódott. A téma egyes kutatói ezt nyomatékosan alátámasztják: „A megye kulturális élete csaknem kizárólag Kaposvárhoz kapcsolódik...”⁵ másutt: „Az egyesületek zöme Kaposváron működött, illetve itt volt a központja.”⁶ Vidéken elsősorban az olvasóköri körök működtek nagyobb számban, Somogyban 99 gazda- és olvasóköri⁷ terjesztette az olvasási kultúrát. Ugyanakkor azonban a somogyi (dunántúli) agrárnépesség jellegzetes rétegződésének köszönhetően, az ilyen típusú szerveződések e földrajzi területen sokkal kisebb sikerrel kecsegtettek, mint az alföldi területeken. „Tény, hogy a legtöbb kör a gazdag forradalmi hagyományokkal rendelkező viarsarki községekben szerveződött.”⁸ Egy más – az előzőt alátámasztó – vélemény szerint: „...a Dunántúlon kétségkívül hozzájárult a körök ritkaságához az, hogy a lakosság kevésbé kollektív gondolkodású, mint az alföldi.”⁹ A középparasztág gyengesége akadályozta az olvasóköri optimális működését, de kísérletek azért akadtak, különösen a Faluszövetség helyi szervezetének 1923-as megalakulása után. Az 1929-ben elfogadott alapszabály az anyagi és társadalmi érdekek előmozdítása mellett hitet tett a falu szellemi mozgósítása mellett is.¹⁰

Továbbra sem volt kétséges azonban, hogy a megyei kulturális élet szervező erői – ha csupán székhelyük szerint is – Somogy egyetlen városához kötődtek. A színvonal természetesen erősen hullámzó volt. „A források vizsgálata egyöntetűen meggyőzi az érdeklődőt arról, hogy olyan városban magasszintű, újat teremtő olvasóköri [és kulturális] élet nem is virulhatott ki, ahol a több mint száz különböző célú és értékű egyesület csak a tagok számát, s az így befolyó jövedelmet tekintette fontosnak. Míg tehát falun elsősorban a fizikai és szellemi nyomor mélyen lenyúló

gyökerei akadályozták a népművelés igazi népműveléssé válását, addig a városokban a rivalizálás, az öncélú magamutogatás, a mások terveinek semmibevevése hiúsította meg a körök... működését.”¹¹ A kortárs számára is szembetűnő volt a város szellemi érdektelensége: „...lakóiban nem általános a készség, a léleksugallta hajlandóság az intenzív, felfokozott önművelésre és a tudomány, irodalom és művészet erkölcsi és anyagi támogatására... Kaposvárott minden kudarcba fúl, deficittel végződik. Minden szép és jó, művészi és nemes meghallgatására vagy megtekintésére kötéllal kell összefogdosni a gyér számú közönséget... Az okok: a sok anyagi és egyéb gond, a szórakozásnak a tanulás fölé helyezése, a kényelmes nemtörődömség, a klikkek áskálódása, a sok-sok személyes sérelem, a mellőzöttség bosszúja, a kellő figyelem és a propaganda hiánya...”¹² stb.

Ugyanakkor kétség nem fér hozzá, hogy „Egy város szellemi életét azok az intézmények teremtik meg, melyeket annak vezető szervei, vagy pedig az állam a kulturális élet fejlesztésére és ápolására hoz létre. A város polgárainak kulturális igénye azonban ezen intézményeken kívül (kulturális, társadalmi egyesületek, önképzőkörök stb. létrehozásával) sajátos kulturális lehetőséget teremtett”.¹³ Az egyesületek és egyéb szervezetek meghatározó szerepet vállaltak a népművelésben (is), ezért feltétlenül ki kell térnünk a működésükre.

1945-ben egy kultuszminiszteri rendelet szüntette meg az 1922-ben megalakult Népművelési Bizottságok működését, amelyek a Horthy-kormányzat centralizált népművelési politikáját szolgálták. Ugyanezen rendelet utasítást adott a Népművelési Tanács felállítására.¹⁴ A rendelet megvalósításának céljából 1945 novemberében összegyűltek a kaposvári népművelésben potenciálisan számba vehető egyletek, pártok, társadalmi szervezetek képviselői.

A háború lezárását gyorsan követő dátum okozta, hogy ez az esemény nem választható el a két világháború közötti népművelés gyakorlatától, annak gyakorlótól. 1945-ben új szervezetek még nemigen jöhettek létre, így a gyűlés jegyzőkönyvének áttekintése kitűnő lehetőséget nyújt a két világháború közötti korszak népművelési szervezetének bemutatására.

Ekkor még reális lehetőségnek látszott a kulturális szegmens demokratikus felosztása, többszereplős működtetése. A résztvevők egymáshoz viszonyított társadalmi, politikai ereje még kiegyensúlyozottnak tűnt, bár a baloldal kétségkívül már ekkor is nyomatékosabb hangsúlyokat engedett meg magának, előre vetítve az elkövetkező évtizedeket.

A gyűlésen harmincegyen vettek részt, köztük jelentős szerepet vállalva a háború előtt is hasonló szerepben tevékenykedő társadalmi szervezetek képviselői. A gyűlés meghívásos alapon ült össze, kétségtelen, hogy szervezői számítottak a már gyakorlati tapasztalattal rendelkező csoportok segítségére. Meg kell azonban állapítanunk, hogy a szervezetek száma rendkívül alacsony volt a háború előttihez képest. 1935-ben Somogyban 449 egyesület működött, ezek zöme pedig vagy Kaposváron,

vagy kaposvári központtal látta el feladatait. Az 1930-as években a Kaposváron működő, jóváhagyott alapszabállyal rendelkező egyesületek száma 83 körül mozgott.¹⁵ A vizsgált értekezleten résztvevő egyesületek, társadalmi csoportosulások száma azonban nem érte el a 15-öt. A visszaesés nem meglepő. Már 1943–1944-ben, a politikai élet jobbratolódásának következtében számos egyesületet betiltottak, ezeknek jelentős része még nem alakult újjá, másrészt 1945-ben már végbement egy éppen ellentétes előjelű folyamat, a „fasiszta vagy fasiszta jellegű” csoportok betiltása, ami számos kaposvári szervezetet is érintett. Jelen voltak, de szempontunkból nem relevánsak az iskolák képviselőiben megjelent küldöttek, akik nem az önálló népművelési tevékenységet folytató szervezet képviselőinek jogán vettek részt a tárgyaláson. Számolni kell azonban a pártokkal és szakszervezetekkel, amelyek – az újonnan alakultaktól (pl. NPP, Kommunista Párt) eltekintve, politikai aktivitásuk mellett kimutatható mértékben vállaltak szerepet az iskolán kívüli népművelésben. A – többnyire baloldali – pártok számára jelentős lehetőségnek tűnt részt venni az újonnan átalakult társadalmi élet minden szegmensében, így a kulturálisban is.

A közművelési élet szereplőit lehetséges munkájuk jellege alapján is tipizálni. Egyes szervezetek alaptevékenységüket illetően nem kulturális célból jöttek létre, mégis jelentős volt az ez irányú aktivitásuk. Ilyenek voltak például a *vallásos alapon* szerveződött egyesületek. Itt is jellemző azonban, hogy a háború előttihez képest elenyészően kis számban képviseltették magukat. A katolikus egyház képviselőiben két csoport volt jelen: a Katolikus Legényegylet és a Nagyboldogasszony Egyházközség, illetőleg meghívást kapott, de távolmaradását előre bejelentette a Szociális Misszió Társulat¹⁶ képviselője. Az egyházi szervezetek főleg a jótékonyági munkában jártak az élen, de gazdasági potenciáljukat és társadalmi befolyásukat is szívesen bevetették a művelődés érdekében, különösképpen ha ezzel ideológiájukat is terjeszthették a megcélzott közönség körében.

Ezen értekezlet iratanyagából keveset tudunk meg a vallásos egyesületek két világháború közötti működéséről. Elmondható, hogy a katolikus egyesületek ezen a napon teljesen háttérben maradtak. Részben mert a két világháború közötti közismert aktivitásuk miatt nem volt szükségük tevékenységük kihangsúlyozására, részben mert a jellemzően baloldali környezetben természetes volt részükről az óvatos magatartás. Egyedül Dr. Kis György prépostplébános szólalt fel a Nagyboldogasszony Egyházközségből, jelezve, hogy a múlt dicsőségét jelentő szabadegyetemi előadások szervezését az egyházközség egyelőre folytatni nem tudja, de bízik a helyzet javulásában.¹⁷

Rajtuk kívül még két vallásos irányultságú küldöttállítóról kell megemlékeznünk. Az egyik a református egyház Lorántffy Zsuzsanna Egyesülete. A küldött szintén nagyon hallgatólag volt, egyetlen – teljesen érdektelen – hozzászólást tett.

A fentiekhez képest és a közelmúlt ismeretében meglepő az izraelita hitközség jelenléte, képviselőjük jelenléte is sokat elárul a Horthy-korszak társadalmi és művelődési viszonyairól. Számbeli arányukat tekintve 1945-ben elenyésző kisebbségben voltak. Egy 1945. októberi jelentésből tudjuk, hogy a teljes jogú¹⁸ – vélhetőleg depor-

tálásból visszatért – hitfelekezeti tagok száma csupán 282.¹⁹ Ez önmagában is ijesztő számadat, ha figyelembe vesszük, hogy közvetlenül a deportálások előtt, 1944. május 5-én Kaposváron a zsidóság lélekszáma elérte a 2 760 főt,²⁰ miközben a város teljes lakossága valamivel több mint harmincezer volt. Ez az arány meglehetősen magas volt, az izraelita – létszámát és befolyását tekintve – a második legnagyobb felekezet volt a megyeszékhelyen a két világháború között.²¹ 1938-tól, a velük szembeni hátrányos megkülönböztetések ezt a helyzetet fokozatosan lerombolták. Azt megelőző gazdasági helyzetük azonban meghatározóvá tette jelenlétüket a város társadalmi és kulturális életében. Egy 1927-es adat szerint „Kaposvár 300 legtöbb adót fizető személyiségén belül az első 100 fő esetében 62,5 %-a izraelita vallású volt...”²², márpedig ez a lélekszámban és gazdaságilag is befolyásos kisebbség jelentős mértékben kivette részét a város kulturális életéből, többek között a népművelésből is. A hitközségen belül külön kulturális szakosztály is működött. Mindezek ismeretében nem tűnik túlzásnak arra következtetni, hogy az izraelita hitközség képviselőjének meghívása a zsidóság élénk múltbéli társadalmi és kulturális aktivitásának volt köszönhető.

Nem volt jelen, de hangsúlyos közművelődési tevékenységet végzett a két világháború között a Katholikus Kör, illetve a többi, általa működtetett, elsősorban ifjúságot megcélzó csoport, így a Szent Imre Kör, a Bulcsú Bajtársi Ifjúsági Szövetség, a Szent Imre cserkészcsapat, a Leányklub, illetve a Zrínyi Ilona Bajtársi Szövetség.²³

Szintén nem tisztán közművelődési tevékenység jellemezte a *szakmai alapon szerveződött*, nemcsak kulturális, sőt inkább gazdasági profilú szervezeteket, amelyek elsősorban a speciális tevékenységükhöz köthető, iskolán kívüli szakoktatás elősegítésében vittek fontos szerepet a Horthy-korszakban. Ezek pozíciójukat a háború előtt természetes módon megyei szintű politizálással is erősítették, szervezetiileg részei voltak a közéletnek (kamarák stb.). A háború után szereplésük átértékelődött, többségükben megszüntetésre kerültek. Így nem meglepő, hogy ebből a csoportból csupán egyetlen képviseltette magát: a Mezőgazdasági Kamara. Ugyanakkor tárgyalt korszakunkban aktív közművelődési tevékenységet is végzett a Kaposvári Kereskedők Egyesülete, a Kaposvári Ipartestület, a Magyar Mérnök és Építész Egylet, illetve a Kaposvári Állatorvos Egyesület is.²⁴

A szűken vett szakmai szervezetek közé tartozott a Cukorgyár is, képviselője felszólalásában büszkén hangoztatta a két háború közti kulturális tevékenységet, amelyre méltán lehetett büszke a gyár. A Cukorgyár lehetőségei messze meghaladták a városban a munkásokra vonatkozó átlagos körülményeket, mind a népjóléti, mind a kulturális lehetőségeket illetően.²⁵ Ezek a lehetőségek azonban nem voltak elérhetőek mindenki számára; a Cukorgyár meglehetősen zárt egységet alkotott a város társadalmában. Ennek oka, hogy a cukorgyári népművelő munka indokálul elsősorban nem a munkások műveltségi szintjének, szellemi és testi jólétének önzetlen művelése szolgált, sokkal inkább a szorosan a gyárhoz kötődő munkásság megóvása a külső, nem titkoltan főleg a baloldali pártok által gyakorolt befolyástól.

A tisztán kulturális tevékenységet folytató egyesületek közül kiemelkedett, már

a két világháború között is, a Somogy Megyei Múzeum Egyesület. Ennek jelenléte egyértelmű volt az értekezleten. A korszak művelődésének kutatói a Múzeum Egyesületen kívül még két kiemelkedő jelentőségű szervezetről emlékeztek a korszakból meg, ezek azonban nem vettek részt az 1945-ös értekezleten: a Berzsényi Irodalmi és Művészeti Társaságról és a Kaposvári Zenekedvelők Egyesületéről.²⁶

A Berzsényi Irodalmi és Művészeti Társasággal kapcsolatban Hetey József kortársként fogalmazta meg gondolatait a város szellemi életéről, a vidék és a város kapcsolatáról. „Valamely város kultúrfölényét az iskolák, templomok, könyvtárak, múzeumok, színházak, sajtótermékek, művészeti és irodalmi egyesületek együttesen vívják ki és állandósítják... ..elosztóhelyei az egyetemes nemzeti kultúrájainak, de egyszersmind gyűjtőállomásai és tárházai az ún. vidék szellemi életének is.”²⁷

A Társaság 1904-ben jött létre és 1948-ig állt fenn.²⁸ A résztvevők tiszteletbeli, rendes, alapító és pártoló tagként támogathatták a nemes kezdeményezést. Az alapítók széles körű, impozáns feladatokat tűztek ki maguk elé. A megyei kötődése miatt megfelelően reprezentáns névadó kultuszán kívül a megye többi jeles alkotójának emlékét is lelkesen ápták. Ezen kívül „a magyar szépirodalom, szépműtan, szónoklat és a tudomány művelése” is a célok között szerepelt, különös tekintettel a megyei népköltészet gyűjtésére és terjesztésére. Gyakorlati eszközeik szintén széles spektrumon mozogtak: író-olvasó találkozók (a művész és közönsége közötti kapcsolat fejlesztésére), felolvasások szervezése, irodalmi ünnepek rendezése, irodalmi termékek és évkönyvek kiadása, pályadíjak kitűzése és a helyi sajtótermékek útján az olvasóközönség tájékoztatása és nevelése mind a skála részeit képezték.²⁹ Számos ismeretterjesztő módszerük megfelelt a korabeli népművelés gyakorlatának. Már a korai időkben akadozott azonban a működés, a szervezet többször sodródott a felbomlás határára: „...szépen indult a kezdeményezés, de a kaposvári közönség közönye »dermesztő fagyként« hatott rá.”³⁰ Bár egyéb okok is akadályozták az optimális munkavégzést, a városi intellektuális közöny – amely később is többször viszszaeszközön a kultúrában tevékenykedők keserű megnyilatkozásai, tanúbizonyságai alapján – erősen megnehezítette a szellemi élet kibontakozását a megyeszékhelyen.

Korszakunkhoz kötődő működését a Társaság 1925-ös újjászerveződésével kezdte meg. 360 főből álló tagsága egyaránt verbuválódott somogyi és megyén kívüli érdeklődőkből. Éppen ez, az ország minden területére kiterjedő – többek között békéscsabai, debreceni, győri, soproni – tagság árulkodik legplasztikusabban a Társaságnak a megyén messze túlmutató jelentőségéről. Ezt támasztják alá hivatalos kapcsolataik is, többek közt a szegedi Dugonics Társasággal, az egri Gárdonyi Társasággal, illetve a szombathelyi Kultúregyesülettel is.³¹ Érdeklődésüket az irodalmon kívül immár egyéb művészeti ágak felé is kiterjesztették, munkálkodásukat öt szakosztályban szervezték meg: szépirodalmi, tudományos szakirodalmi, festőművészeti, zeneművészeti és iparművészeti területen. Munkásságuk köre – kihangsúlyozott módon – nem csupán Somogy, hanem az egész Dunántúl területére kiterjedt:

„Az összes szakosztályok egységes feladatai: A Dunántulon megjelent és megjelenő irodalmi, tudományos és zenei termékek összegyűjtése, a Dunántulon elhalálozott írók, költők, szak- és tudományos írók, zeneszerzők és zeneművészek kéziratának összegyűjtése, s azok kiadási jogának megszervezése.”³²

„A másodvirágzás korszakában a Társaság különösképp a népművelés területén: képzőművészeti kiállításokkal, zeneművek bemutatásával, liceális előadássorozatok rendezésével – a Somogy vármegyei Iskolánkízüli Népművelési Bizottsággal karöltve – végzett figyelemre méltó tevékenységet.”³³ Bár ez a kapcsolat a Népművelési Bizottság iratanyagában csak nyomokban szerepel, a tevékenység rokoníthatósága kapcsán – és különösen az 1920-as években, amikor a Bizottság tevékenysége még kevésbé hangsúlyosan fordult a vidéki népesség felé – nincs okunk kételkedni valószínűségében. Ugyanakkor, szemben a fentebb említett vidéki orientációval, egyértelműen a városi középosztályt, annak is a tanultabb rétegeit tekintették közönségüknek. Erről vall 1930-as forrásunk: „A Berzsenyi Társaság abban a szerencsés helyzetben van, hogy nem nélkülözi Kaposvár *intelligens* [kiemelés tőlem – B. A.] közönségének szeretetét.”³⁴ „A város társadalmi arculatát a középosztály domináns szerepe jellemzi. Mindez természetesen Kaposvár közéletére és kultúrájára is kiható tényező... az ő érdeklődésük, illetve kulturális igényük fejeződik ki az egyesületi mozgalmak területén is.”³⁵

Hasonlóképpen más kulturális szervezetekhez, a Berzsenyi Társaság is infrastrukturális gondokkal küzdött. Bár tervezték Társasági Székház és Berzsenyi Múzeum építését, létrehozását,³⁶ egyik sem valósult meg.

A Zenekedvelők Egyesülete 1903-ban alakult, és a zenei élet szervezését, neves művészek meghívását vállalta magára.³⁷ Ebben jelentős sikereket értek el, a zenei élet a mindennapokban sokkal inkább mégis a kórusmozgalom körül szerveződött. A dalárdák számos rangos díjat elhoztak az országos megmérettetésekről, miközben a közösség-szervezésben is élen jártak. A kórusok általában szakmai, esetenként világnézeti alapon jöttek létre. Megemlítendő az Iparos Dalárda (1924), a Vasutas Dalárda (1904), a Postás Énekkar (1908), az egyházi Ének- és Zenekar (1920), illetve a Városi Dalárda (1925).³⁸ A kórusmozgalom csúcspontját jelentette a korszakban a város számára a Dunántúli Dalos Szövetség kaposvári dalversenye 1928-ban.³⁹

A megyei körkép nem cáfolja a kórusok meghatározó szerepét az amatőr zenei életben. Az iparosok mindenütt vezető szerepet vállaltak a dalosmozgalomban. Balatonbogláron 1922-ben férfi-, 1928-ban vegyes kart hoztak létre, a Barcsi Dalkör (1920) létrejöttében szintén az iparosok, kereskedők, vasutasok és a postások vállaltak szerepet. Csurgón – a református gimnázium kórusán kívül – szintén az iparos dalosokat kell kiemelni. Marcaliban ugyan kezdetben földművesek tették ki a Polgári Daloskör (1895) derékhadát, azonban többszöri tagcsere után 1926-ra az összetétel immár indokolta a névváltoztatást: itt is létrejött az Iparos Dalkör. A Marcali Dalos-

egylet tagsága ugyanakkor „az intelligencia köréből” kerültek ki, és 16 tagú férfi- és 18 tagú női karral mutatkozott be 1925-ben.

A zenei életet színesítette az egyéb népművelési területeken mozgó körök és egyletek alkalmi dalműsora.⁴⁰

A Somogy Megyei Múzeum Egyesület az 1879-ben alakult Somogy Megyei Régészeti és Történelmi Társulat jogutódjaként 1909-ben vette át annak hagyatékát.⁴¹ A muzeális anyag körülbelül 1800 tárgyból állt, legértékesebb része Somssich János tallergyűjteménye és Ypszilanti herceg bronzkori leletgyűjteménye volt.⁴² Az alapokat tehát, hasonlóan a nagy országos közgyűjteményekhez, jeles személyiségek adományai képezték. A leletek bővítése érdekében a közönség közreműködését kérték, és azok gyarapodtak is, oly mértékben, hogy 1912-ben először merült fel az áldatlan infrastrukturális állapotok felszámolásának igénye. A gyűjtemény elhelyezése – a vármegyeháza második emeletén – az ideig csupán ideiglenes volt. Az elkövetkező évtizedekben ez a probléma újra és újra felmerült, a gyakori költözködés erősen megnehezíthette az egyre gyarapodó gyűjtemény biztonságos kezelését.

1922-ben az egyesület újjáalakult. Gönczi Ferenc tanfelügyelő lett a kulcsfigura, aki ekkortájt ment nyugdíjba, így ideje jelentős részét az Egyesületnek tudta szentelni. Az ő munkája nyomán a következő évtizedekben jelentős gyarapodást sikerült felmutatniuk. Jellegét tekintve elsősorban a néprajzi anyag halmozódott, de ásatásokat is végeztek, többek között a Nemzeti Múzeummal közösen. Feltétlenül említeni kell a Rippl-Rónai Ödön-féle gyűjteményt, amelyet a tulajdonos – Rippl-Rónai József testvére – a megyének adományozott, és az a Múzeum Egyesület gondozásába került. A gyűjtemény 1400 darabból – festményekből, porcelántárgyakból és pásztorfaragványokból – állt, és nyilvánvalóan még kényszerítőbbé vált az elhelyezés kérdése. 1930-ra – a numizmatikai rész nélkül – mintegy 12 000 tárgy állt az Egyesület gondozása alatt, és a gyűjtemény tovább gyarapodott.⁴³

A közgyűjtemény azonban csak akkor tudta volna ellátni köz- és népművelési feladatát, amennyiben lett volna lehetősége a felhalmozódott anyagot a közönség elé tárnia. Márpedig erre a Múzeum Egyesületnek egészen 1934-ig nem nyílt lehetősége. Az Egyesület által használt helyiségek átmeneti jellege és mérete kiállításra nem, csupán a tárgyak biztonságos elhelyezésére nyújtott módot. 1925-ben újból felmerült a múzeumnak is helyet adó „Kultúrpalota” építésének programja, ám ezúttal is nem sok sikerrel. Így az 1930-as évekre más megoldás után kellett nézni: 1933-ban az alispán a vármegyeháza hátsó épületében két folyosót és kilenc szobát engedett át a múzeum céljaira. „A szűk helyre (300 négyzetméter) 500 tárgyat állítottak ki, ami a múzeum anyagát tekintve csekély szám, viszont így is eléggé vegyesen, zsúfolva kellett mindent elhelyezni, ügyelve arra, hogy a lehető legolcsóbban készülhessen el minden.” Az ünnepélyes megnyitóra 1934. május 6-án került sor – kettős ünnepként: az Egyesület negyedszázados évfordulója egybeesett első nyilvános kiállításának létrejöttével.⁴⁴

A kiállítás színvonaláról árulkodik, hogy az 1935-ben idelátogató Bernáth Aurél lesújtóan nyilatkozott róla az országos sajtóban (Pesti Napló), zsbivásárhoz hasonlítva azt, és követelte a Rippl-Rónai-féle képanyag méltóbb megjelenítését.⁴⁵ Mégsem ez volt az oka a viszonylagos sikertelenségnek, sokkal inkább a város lakóinak már említett siralmas érdektelensége. A látogatók többségét az iskolások tették ki. 1934–1935-ben 1153 fő tekintette meg a kiállítást, ami átlagosan napi 3 látogatót, azaz meglehetősen gyér látogatottságot jelentett.⁴⁶ Mindez semmi esetre sem elegendő ahhoz, hogy a Múzeum Egyesület amúgy is vigasztalan anyagi helyzetén – melynek következtében leletvásárlásra ritka esetben kerülhetett sor – jelentős mértékben javítson. A pénzügyi fiaszó azonban vizsgált szempontunkból kevésbé érdekes, mint a tény, hogy a múzeum az érdeklődés majd teljes hiánya mellett nem teljesíthette az informális tanulásban betöltendő szerepét.

A múzeum siralmas elhelyezési körülményei ráirányítják a figyelmet egy, a művelődési lehetőségeket erősen befolyásoló körülményre: a kulturális intézmények infrastrukturális kiépítetlenségére. A kérdés végigkíséri a korszak közművelődési-népművelési tevékenységét, a községi szinttől a megyei szervezetekig. Míg országosan – de legalábbis fővárosi szinten – a szellemi élet épített háttérének kialakulása már a dualizmus korában jelentős mértékben előrehaladt, addig Somogyban ez a feladat erre a gazdasági tekintetben amúgy is erősen terhelt időszakra hárult. Változó eredményességgel.

A szakirodalom egy 1913-as korai próbálkozás után általában 1925-re teszi a Kultúrpalota felépítésére irányuló szándék felerősödését.⁴⁷ Gönczi Ferenc az 1920-as évek elején megpróbált megfelelő tőkét összegyűjteni az építkezés céljaira, valójában – a sajtó, illetve az eddig nem vizsgált iratanyag tanúsága szerint – 1921-ben ennél sokkal több történt.

A kultúrházak, illetve népházak vidéki építését a kormányzat is támogatta, amiről a helyi sajtó is hírt adott. A *népházakról* című cikkében a helyi napilap arról tudósított, hogy az Országos Közművelődési Tanács felkarolta a népházak építésének ötletét. Ez eredetileg a falusi központok létrehozását célozta meg, a szövetkezeti bolt, irodahelyiségek, raktár, olvasószoa, könyvtár elhelyezésére, a felnőttoktatás és szórakozás helyszínének megteremtésére. A tervek elkészítését a Tanács magára vállalta, a finanszírozásra is tett javaslatokat, eszerint a nép maga, a földesúr, esetleg részvényesek viselhetik a költségeket; illetve segélyre is megfogalmazott ígéretet.⁴⁸ Ezek a felvetések rávilágítottak a települések kultúrközpontokban hiányos voltára, ez azonban nem csak a falvakra, hanem a megyeszékhelyre is sajnálatosan igaz volt. Ahogy a helyi publicista pár hónappal későbbi cikkében rámutatott: Kaposvár volt az egyetlen nagyobb város „Csonka-Magyarországon”, amelynek nem volt kultúrpalotája.⁴⁹ A cikk címe utalt rá, hogy az ügyet – az 1920-as évek első éveinek kormányzati népművelési felelőse – a Szabadoktatási Bizottság is magáénak tekintette, Tóbi József bizottsági titkár maga utazott Budapestre anyagi támogatásért kilincselni a minisztériumoknál. Ami ekkorra már nem volt titok, június 10-én Mayer Berci ipartestületi elnök nyilvánította ki a sajtóban. E szerint a Szabadoktatási Bizottság

tervbe vette egy népház építését.⁵⁰ Ezzel párhuzamosan a megyei Bizottság június 28-i hivatalos közgyűlési jegyzőkönyvében is feltüntette komoly szándékait: „Jelenti, hogy a június 15-iki gyűlésen megválasztott Somogyvármegye kulturházak Felügyelő Bizottsága kulturház, és benne muzeum, nép főiskola létesítését határozta el... A nép főiskolát már az ősszel meg akarják nyitni, a többire vonatkozóan az előkészületek folyamatban vannak.”⁵¹

Az esemény rendelkezésre álló jegyzőkönyve pontosítja az állításokat. A gyűlésre e szerint június 11-én került sor, az újonnan létrejött szervezet neve pedig helyesen Somogyvármegye Kultúrháza Felügyelő Bizottsága. Az értekezleten a helyi szervezeteken kívül országos „érdekeltségek” képviselői is jelen voltak. Nevezetesen Pályi Sándor, az Országos Szabadoktatási Tanács titkára, Árkay Kálmán, az Országos Közművelődési Tanács alelnöke, Bibó István, a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének miniszteri biztosa, illetve Nyirő István egyetemi könyvtárőr. A művelődésügy emez országosan ismert szaktekintélyei nem csak jelenlétükkel, hanem hozzászólásaikkal is nyomatékosították az ügy fontosságát. Miután körbejárták a nép főiskolák,⁵² könyvtárak és múzeumok jelentőségének kérdését a népművelésügyben, a jelenlévők megszavazták az új szervezet felállítását és az elnökséget, melyben Tallián Andor alispán, mint elnök mellett képviseltette magát a Múzeum Egyesület, a Somogyvármegyei Gazdasági Egyesület, a Közművelődési Egyesület, a Szabadoktatási Bizottság, az „Iparos és kereskedői egyesület”, a törvényhatóság, valamint jelen voltak benne a „gazdák”.⁵³ Mindez széles körű társadalmi érdekeltséget és összefogást sejtetett.

Az újonnan létrejött szervezet augusztusi ülésén sor került a realitások felmérésére, az anyagi lehetőségek és a szóba jöhető helyszínek feltérképezésére. Több, a feladatokat szétaprózó felszólalás mellett Tóbi József, szabadoktatási titkár, a kormányzat nagy ívű, az összes jelentős funkciót egy helyen tömörítő terve mellett tört lándzsát.⁵⁴ Ez az elképzelés volt azonban, jelentős finansziális igénye miatt, a legsérülékenyebb. Végül határozat született a funkciók átmeneti elhelyezésének tervéről a Rózsa utcai laktanyában.

Az alispán részéről a fenti ügyben azonban csupán novemberben ment el a katonai körletparancsnoksághoz a megkeresés, melyet az visszautasított (egyben egy másik laktanyaépületet ajánlott helyette).⁵⁵

A lelkesedést és optimizmust némileg alátámasztotta az 1922. januári hír, amely szerint a Múzeumok és Könyvtárak Főfelügyelősége, illetve a Szabadoktatási Tanács tervbe vette tizenhét, kultúrházzal és múzeummal nem rendelkező vidéki városban az intézmények kiépítését. Az elképzelést a földművelésügyi, illetve a kereskedelmi miniszter is támogatta 150 000–150 000 koronával. Erős volt a remény, hogy Kaposvár helyet kap a tizenhét város között.⁵⁶

Ezt követően – amikor tettekre került volna sor – az események lelassultak. Erre utal az az 1922. márciusi elutasító határozat, amely a „mezőgazdasági érdekeltségek” részéről, a ráfordítható összegek megemelését kérő, az alispánhoz címzett levélre született. Az irat az összegek lassú mozgásáról és elégtelen voltáról egyaránt

árulkodik.⁵⁷ A kereskedelemügyi minisztérium szép szólamokat cáfoló, elutasító levele 1922 áprilisában érkezett meg: „Bármennyire is méltányolom a tervbe vett kulturháznak az általános művelődési és ezzel kapcsolatban gazdasági érdekekre is kiható jelentőségét, az ország szomorú anyagi helyzetére és ezzel kapcsolatban a vezetésem alatt álló tárca rendelkezésére bocsátott anyagi eszközök rendkívül korlátolt voltára való tekintettel, sajnálatomra nem vagyok abban a helyzetben, hogy a kulturház létesítését támogathassam.”⁵⁸

Ezek után a kultúrpalota ügye levétetett a napirendről. A Múzeumegylet 1923-as átszervezésének egyik célja többek között az volt, hogy ezt a kérdést ismét az érdeklődés középpontjába helyezze, ami 1925-re meg is történt.

Az ezt követő időszakot részletesen dokumentálta a szakirodalom, bár a végeredmény sommásan összefoglalható: „Felvetődött egy kultúrpalota építésének gondolata is, amelyben több városi kulturális intézménnyel együtt a múzeum is helyet kapott volna. Ez a terv azonban nem jutott el a megvalósulás stádiumáig.”⁵⁹

1925-ben a megyei közgyűlés ünnepélyes döntést hozott – az MTA alapításának centenáriuma – az új, Széchenyi Istvánról elnevezendő kultúrpalota építéséről, elsősorban a múzeum és a könyvtár elhelyezése céljából.⁶⁰ A megvalósítást azonban számos tényező nehezítette, és ezeknek csupán az egyike volt az anyagi fedezet hiánya. A realizálást a vélemények széthúzása is akadályozta, főképpen az ideális helyszín kérdését illetően. A rivalizálás a belvárosi, frekventált Rákóczi tér (a színházzal átellenes oldala) és a majdhogynem külterületnek számító Tisztviselő telep között folyt.⁶¹ A heves viták nem segítették elő a kivitelezést.

A polémia túllépte a város kereteit. A muzeológia korabeli szakértőjeként – Gönczi Ferenc kérésére – 1927-ben Móra Ferenc szintén véleményt nyilvánított a kérdésben: „Azt hiszem, Somogy vármegye közönsége elég áldozatkész arra, hogy kizárólag könyvtárának és múzeumának építsen palotát... Az, hogy egyelőre a termek nagy része üresen marad, ne bántsa a nemes eszme mozgatóit, mert meg vagyok róla győződve, hogy mindjárt az első években akkora lesz a gyarapodás, hogy az első deceniumra már a bővítésről kell gondoskodni.”⁶² A levél sejteti, hogy az elhelyezendő intézmények terén is felmerültek nézeteltérések, ugyanakkor a kaposvári közönség már említett viszonyulása a múzeumhoz arra enged következtetni, hogy Móra meglehetősen optimista jósnak bizonyult. Talán maga is sejtette ezt, az apropót azonban – elősegíteni egy vidéki múzeum létrejöttét – nyilván elegendőnek vélte a biztatáshoz.

Az 1920-as évek végére egyetértés látszott születni a kérdésben. 1929-ben a város vezetősége országos tervpályázatot hirdetett a Széchenyi Kultúrpalota megépítésére. Az impozáns tervek ellenére azonban az állami segélyek elmaradása és a helyi anyagi fedezet csekély volta megpecsételte az új kezdeményezést. Az alispán meghátrálásra kényszerült. Évtizednyi huzavona után, 1941. december 2-án született meg az alispáni véghatározat, amely végleg levette az ügyet a napirendről.⁶³

A Múzeum Egyesület tehát nem tudta elérni elsőrendű elhatározását – máig nem épült önálló épület Kaposváron a múzeum céljaira –, s az ismeretterjesztés,

népművelés terén is gátakba ütközött, de nem vitatható, hogy a gyűjtemény megőrzésében, ápolásában – sőt, ha nem is optimális mértékben –, a gyarapításában a szervezet fontos, meghatározó szerepet vállalt és töltött be.

Feltétlenül szót kell még ejtenünk a városi, illetve a megyei színházi életéről és a mozikról. Ez a két terület azért is nagyon fontos, mert egyaránt szerepeltek a népművelés elméleti irodalmában és gyakorlatában is. Bár a közvetlen oktatás mögött háttérbe szorultak, mégis – főképpen kivételes népszerűségük okán – az informális tanulás jeles terei lehettek a felnőttoktatás területén.

Ezek a szempontok a mindennapokban nem játszottak döntő szerepet az intézmények működésében, jóval kisebb jelentőségük volt, mint például a századforduló szabadoktatásának korában, amikor az Uránia Társaság és a mozi a fénykorát élte. Ugyanakkor, mint azt majd látni fogjuk, a népművelői gyakorlat nem mondott le azokról a területekről sem, amelyek kézzelfogható tudást ugyan nem, de lelki épülést, „kedélyképzést” lehetővé tettek. Az 1930-as évek gyakorlatában ide tartoztak a nóta-, a tánc- és a szavalótanfolyamok, de a közösségépítő jó hangulatnak és a szabadidő hasznos eltöltésének fontos terepe volt a műkedvelő színjátszás is.⁶⁴ A szórakozást a kiegyensúlyozott lelki fejlődés részeként értelmezve, és nem elfeledkezve annak propagandára alkalmas jellegéről, néhány pillantást kell vetnünk legfontosabb színtereire.

A kaposvári színház 1911-ben épült. „Mindig is volt bizonyos fokú rivalizálás Somogy és Baranya megye között, ezért Kaposvár közsínháza a pécsi Nemzeti Színháznál nagyobbra méretezve, az ország egyik legdrágább színháza lett...”⁶⁵ „...a maga idejében az ország legmodernebb és legnagyobb vidéki színháza volt... A színpadtechnikai berendezések... ugyancsak figyelemre méltóak voltak.”⁶⁶ Az 1 400 férőhelyes nézőtér azonban túl nagy volt az építés idején nagyjából 24 000 lakosú városnak. (A két világháború között 30 000 – 35 000-re tehető a lakosság szám.) A reprezentáció nem csak nagyon sokba került, de megnehezítette a gazdaságos kihasználást is. Állandó társulatról ekkor még szó sem volt, a két világháború között is színterületi rendszerben működött az intézményt, amely szerint „...az országban működő színtársulatok előre meghatározott városokban, községekben tartottak előadást, s a társulatok egymás területeibe nem mehettek be... az előnyösebb beosztások megszerzéséért minden évad végén késhegyig menő harcot vívtak a szíinigazgatók...”⁶⁷ A kaposvári színház infrastrukturális okokból nyilvánvalóan a keresettebbek közé tartozott, ugyanakkor az alacsony nézőszám okozott problémákat. Az izgalmas beosztást a sajtó évről évre végigkövette, megadva a lehetőséget az újságolvasó nézőnek, hogy kedvenc társulatának, „sztárjainak” drukkoljon.

Különösképpen érdekes szempontunkból a darabok tematikája. A témák megválasztása igazi kihívás lehetett, hiszen a közönség szűk köre miatt egy-egy darabot csak néhányszor lehetett játszani, következésképp évente 50–100 bemutatót is tartottak, a színészeket igen megterhelve. Egy-egy premiért csupán 2–3 próba előzött meg.

Hogy ez a folyamat rentábilis legyen, a színművek kiválasztását erősen a közönség igényeihez kellett igazítani. Mindez természetesen a populáris műfajok, elsősorban az operettek uralmát hozta magával. Olyannyira, hogy a döntéshozók figyelmét is magára vonta a jelenség. 1930-ban a kaposvári polgármester-helyettes, dr. Kovács Samu is értekezett erről a Színház című szaklapban. A problémafelvetés lényege: alkalmasak-e az operettek a nemzeti érzelmek felébresztésére. Válasza: pozitív. Nemcsak hogy igennel válaszolt, de állítása szerint az operett még nagyobb hatású lehet, „mint a direkt módon politizáló irredenta darabok”.⁶⁸ Az üzleti érdekek az 1930-as évek felfokozottan nacionalista légkörében sem nyitottak utat a szélsőjobboldali, irredenta hangvételnek. A szórakoztató funkció előbbre sorolódott a szempontok között. Mivel azonban a népművelés a korszakban hangsúlyozott feladatai közül egyik legfontosabb volt a revizionista, irredenta beállítottságú véleményformálás, elmondható, hogy a színház a felnőttképzés területén nem képviselt meghatározó erőt.

Ha a színházról elmondható, hogy a korszakban elsősorban a szórakoztatást szolgálta, még inkább jellemző ez a mozira. Annak ellenére, hogy a szabadoktatás korában a népművelés teoretikusai rögtön ezen új művészeti ág születése után felhívták rá a figyelmet, hogy az milyen remekül hasznosítható a felnőttképzésben, amire előremutató kísérletek is történtek. A műfaj legsikeresebb vállalkozása a századforduló környékén létrejött Uránia RT., amely kifejezetten a mozgóképes ismeretterjesztést tűzte ki célul, mindamellett árulkodó módon a szabadoktatásban nem túl gyakori profitorientált céggént. Kétségtelenül volt igény az ilyenfajta, szórakozással egybekötött tanulásra, bár talán nem túlzás állítani, hogy ez az újdonság varázsnak is köszönhető volt. Kezdetben a közönség mindenre nyitott volt, a film nem csak témáival, hanem önmagában, technikai újszerűségével is hatott.

Az Uránia sikereiről vall, hogy vidékre is kiterjesztette tevékenységét. 1911-ben Kaposvár második mozija e vállalkozás részeként nyílt meg. „Régóta várt a kaposvári közönség oly nagy érdeklődéssel valamit, mint a Magyar Tudományos Színház kaposvári fiókintézetének szombati megnyitóját.”⁶⁹ Ha elfogadjuk, hogy az új mozi a „Tudományos Színház” helyi szervezeteként szintén követte a népművelés célkitűzéseit, mindenképpen érdemes egy pillantást vetnünk a nyitóelőadás programjára:

„AZ ÁRVA. *Amerikai humoreszk.*

A FORRÁSNÁL. *Színes látkép.*

A MORMON ÁLDOZATA. *Detektívtörténet három fölvonásban.*

PALI HYPNOTIZÁL. *Bohózat.*

A TRIPOLISZI ESEMÉNYEK. *Eredeti helyszíni felvétel.*”⁷⁰

A lista alapján – noha a filmek konkrét tartalmát nem ismerjük – joggal feltelezhetjük, hogy a népművelés nemes célkitűzése már e reprezentatív alkalomból sem érvényesült. Az üzleti érdekek felülírták a szellemi épülés igényét. Magyarázatoképp a téma kutatója szikáran fogalmaz: „Bár az Uránia a budapesti központ égisze alatt nyílt meg, valójában kaposvári pénzemberek érdekeltsége volt.”⁷¹

A háború előtti háromból a Horthy-korszak kezdetére két mozi maradt tal-

pon. 1921-ben a politika és az üzleti érdekek sajátos összefonódása révén a két intézmény új tulajdonosok kezébe került. A moziengedélyek 1921-es revíziója egy olyan intézkedés volt, amelynek segítségével – a belügyminiszter felülvizsgálta és újraosztotta az engedélyeket – a kormányzathoz hű, lojális erők jutottak üzemeltetési joghoz. A korabeli sajtó is tudósított erről az izgalmas kérdésről: „A mozgóképszínházak revíziója az egész országban megindult. Legtöbb helységben a régi tulajdonosok helyébe újak kerültek. Ahol több mozgóképszínház volt, ott egyet a városnak jutott a kormány, a többiek részben hadirokkantak kapták.”⁷² Így történt ez Kaposváron is, legalábbis papíron. Az eddigi zsidó tulajdonosok kezéből az üzemeltetés joga az Apolló esetében a városra, az Uránia esetében egy állítólagos hadirokkantakból álló egyesülésre szállt. Magyar János személyében azonban, aki nem sokkal később – 1924-ben – már egyedül birtokolta a jogokat, „nem kaposvári hadirokkant kapta az engedélyt és nem is közlegény. E kivételes helyzetére talán az az adat szolgáltatható magyarázatot, mely szerint Magyar János tagja lett a Nemzeti Hadseregnek, ebből »régi« szegedi kapcsolataira lehet következtetni.”⁷³ Lojalitásához, illetve az új rendszerben tökéletes háttéréhez kétség sem férhetett. 1948-ig – a mozik államosításáig – maradt a moziiparban tulajdonosként és szakmailag felfejlődött a feladathoz. Annál is inkább, mivel 1922-ben társas szerződést kötött a várossal, s így már nemcsak az Urániát, hanem az Apolló Városi Mozit is ő birtokolta.⁷⁴

Az újfajta tulajdonlási struktúra a műsor összeállításán természetesen nem változtatott, sőt még inkább a profit irányába terelte a filmek kiválasztását. Ezen nem változtatott a kultuszminiszter 1925-ös rendelete sem, amely kötelező ifjúsági oktató előadások tartását írta elő elemi iskolák, illetve gazdasági ismétlők számára. „...ám kaposvári viszonylatban egy évben esetleg elvétve tartottak ugyan egy-egy ismeretterjesztő vetítéses előadást a mozikban, de még ez is csak ritkaság számba ment.”⁷⁵ Ugyancsak alacsony volt a történelmi és hazafias jellegű filmek aránya, amelyek alkalmasak lettek volna a „korszellemnek” a kultuszkormányzat részéről elvárt propagálására.

A városi kulturális intézményrendszer nagy sikere volt az új városi mozi felépítése 1927–1928-ban: „A szecessziós stílusban kívülről kevésbé megnyerő épület kellemes hatású belső terében az egyiptomi szárnyas napkorong és növényi díszítések mellett magyaros motívumokat is találunk.”⁷⁶ Az új mozi felépítésének elsődleges oka a két régi épületének balesetveszélyessé válása volt, de nem elfelejtendő az a következménye, hogy az elegáns épület reprezentatív szórakozássá emelte a mozizást a város előkelőbb rétegei körében is.

A moziellátottság aránya megyei viszonylatban alacsony volt, ami vélhetően a településszerkezet következtében alakult így; a sok apró faluban nem volt értelme mozit fenntartani. 1934-es adatok szerint 33 mozgóképszínháznak volt működési engedélye, és feltételezhető, hogy nem mindegyik engedélyt használták ki.⁷⁷ A részletes listák szerint a mozgókép elsősorban a városiak és a nagyközségben élők szórakozási formája maradt. Így módon még kisebb esélye volt befolyásolni a Népművelési Bizottság elsősorban a vidék népességére kiterjedő felnőttoktatási tevékenységét.

Bár a művelődés, kultúra, közművelődés kifejezés megfejtése könnyűnek tűnik, valójában – ahogy a fentiekből is látszik – számos célt szolgálhat, számos csoport megtalálhatja benne számításait. Nem könnyű feladat azonban megtartani a minőséget, és igazi értéket teremteni e területen. Egy Kaposvár méretű városban is a nemes célkitűzések elérését például sok egyéb – számos esetben anyagi, infrastrukturális természetű – körülmény is nehezíti. Szerencsére azonban mindig akadnak emberek, intézmények, szervezetek, amelyek szembenéznek ezekkel a problémákkal, és felvállalják a feladatot: kultúrát teremteni egy város közössége számára, hiszen az e nélkül egy fontos meghatározóját veszítené el: nincsen valódi város közművelődés nélkül. Bár ez a tanulmány a múltat tárja fel, nem tanulság nélkül való a jelen szempontjából sem. Számos kérdés ugyanis napjainkban is időszerű, már csak meg kell oldanunk.

Jegyzetek

- ¹ *Uj életre kelt egy kulturális egyesületünk.* Uj-Somogy, 1925. május 26. 1.
- ² *Békés eszközökkel indul hódító útjára Somogy Közművelődési Egyesülete.* Uj-Somogy, 1925. május 29., 1.
- ³ *Határozati javaslat a II. Egyetemes Tanügyi Kongresszusról.* In Novák József: *A Magyar Népművelés Története I. 1772–1919.* Budapest, 1972, 117.
- ⁴ *A Szabadtanítási Kongresszus Naplója 1907.* Budapest–Pécs, 1997, 7.
- ⁵ Zádor Mihály: *Kaposvár.* Budapest, 1964, 211.
- ⁶ Varga Éva: *Kaposvár művelődési viszonyai az 1930-as évek közepén.* In *Somogyi Múzeumok Közleményei,* Kaposvár, 1987, 187–188.
- ⁷ Sipos Csaba: *A somogyi népművelés a két világháború között, különös tekintettel a könyvtári kultúrára.* In *Fejezetek Somogy megye történetéből.* Szerk.: Suri Károly. Kaposvár, é. n. [1987], 292.
- ⁸ Uo., 292.
- ⁹ Kiss Jenő: *Gazdakörök és olvasóköri körök a két világháború között.* In *Népművelési Értesítő,* 1963, 3–4.sz., 180.
- ¹⁰ Uo., 292. o.
- ¹¹ Sipos Csaba: *A somogyi népművelés a két világháború között...*, i. m., 293.
- ¹² Hetey József: *Kaposvár, mint kultúrközpont.* Kaposvár, 1937, 11–12.
- ¹³ Varga Éva: *Kaposvár művelődési viszonyai az 1930-as évek közepén,* i. m., 172.
- ¹⁴ SML IV. 1403. Kaposvár város polgármesteri iratai 1774/1947.
- ¹⁵ Varga Éva: *Kaposvár művelődési viszonyai az 1930-as évek közepén,* i. m., 187–188.
- ¹⁶ Szociális feladatokat ellátó apácarend.
- ¹⁷ SML IV. 1403. Kaposvár város polgármesteri iratai 1774/1947. – Tamás József: *Népművelés Somogyban.* Kaposvár, 1941, 64. (Az 1940–1941-es időszakból 11 szabadegyetemi előadást mutat ki.)
- ¹⁸ 20 éves életkort betöltött felnőtt
- ¹⁹ Szántó László: *Adatok a somogyi zsidóság és a Kaposvári Izraelita Hitközség II. világháború utáni történetéhez.* In *Újrakezdések – Zsidósors Somogyban.* Kaposvár, 2005, 183.

- ²⁰ Uo., 183.
- ²¹ In Varga Éva: *Kaposvár művelődési viszonyai az 1930-as évek közepén*, i. m., 188.
- ²² Csóti Csaba: *A somogyi zsidóság 1914–1939 közötti történetéből*. In *Újrakezdések – Zsidósors Somogyban*. Kaposvár, i. m., 141.
- ²³ Varga Éva: *Kaposvár művelődési viszonyai az 1930-as évek közepén*, i. m., 188.
- ²⁴ Uo., 189.
- ²⁵ Bővebben a témáról: S. Pallós Piroska: *A kaposvári iparosság művelődése 1920–29*. In *Somogy Megyei Múzeumok Közleményei*. Kaposvár, 1985.
- ²⁶ Az értekezletről bővebben: Belovári Anita: *Konstrukció és rekonstrukció a népművelés történetében a két világháború között*. In *Képzés Gyakorlat*, 7. évf., 2009. 1–2. sz., 106–113.
- ²⁷ Hettyey József: *Kaposvár, mint kultúrközpont*, i. m., 7–8.
- ²⁸ Utódszervezete ma is működik.
- ²⁹ Kanyar József: *Kaposvár művelődésének kérdései a XVIII–XX. században*. In *Kaposvár – Várostörténeti tanulmányok*. Szerk.: Kanyar József. Kaposvár, 1975, 524–525.
- ³⁰ Laczkó András: *Múzsák a Kapos partján*. Kaposvár, 1993, 29.
- ³¹ Kanyar József: *Kaposvár művelődésének kérdései...*, i. m., 526.
- ³² *Somogy megye Trianon után*. Szerk.: Dömjén Miklós. Budapest é. n. [1930] 55. o.
- ³³ Kanyar József: *Kaposvár művelődésének kérdései a XVIII–XX. században*, i. m., 526.
- ³⁴ *Somogy megye Trianon után*, i. m., 54.
- ³⁵ Varga Éva: *Kaposvár művelődési viszonyai az 1930-as évek közepén*, i. m., 199.
- ³⁶ *Somogy megye Trianon után*, i. m., 55.
- ³⁷ Laczkó András: *Irodalmi – művészeti jelenségek a két világháború között Somogyban*. In *Fejezetek Somogy megye történetéből*. Szerk.: Suri Károly. Kaposvár, é. n. [1987]
- ³⁸ *Somogy megye Trianon után*, i. m., 60–62. Az évszámok a zárójelekben az alapítás évét jelzik.
- ³⁹ Uo., 62.
- ⁴⁰ Uo., 62–64.
- ⁴¹ Varga Éva: *Kaposvár művelődési viszonyai az 1930-as évek közepén*, i. m., 189.
- ⁴² *Somogy megye Trianon után*, i. m., 44.
- ⁴³ Varga Éva: *Kaposvár művelődési viszonyai az 1930-as évek közepén*, i. m., 189.
- ⁴⁴ Uo., 190.; Sipos Csaba: *A somogyi népművelés a két világháború között...*, i. m., 280.
- ⁴⁵ Kanyar József: *Kaposvár művelődésének kérdései...*, i. m., 523.
- ⁴⁶ Varga Éva: *Kaposvár művelődési viszonyai az 1930-as évek közepén*, i. m., 191.
- ⁴⁷ Uo., 190.; Sipos Csaba: *A somogyi népművelés a két világháború között...*, i. m., 264.; Kanyar József: *Kaposvár művelődésének kérdései...*, i. m., 523.
- ⁴⁸ *A népházakról*. Uj-Somogy, 1921. február 10., 1.
- ⁴⁹ *Kedvező fordulat a kulturház és a technológiai tanfolyam ügyében – Tóbi tanár útjának eredménye*. Uj-Somogy, 1921. szeptember 29., 1.
- ⁵⁰ *Népfőiskola Kaposváron*. Uj-Somogy, 1921. június 10., 1.
- ⁵¹ SML IV. 405. Somogy vármegye alispánjának iratai. 6101/1939. II. csomó. Érkeztetési iktatószám: 18633/1921.
- ⁵² Ekkor konkretizálták az ősszel beindítandó népfőiskola tervét, amely a tervek szerint realizálódott is. Vö. Belovári Anita: *Egy kaposvári népfőiskola az 1920-as években*

a közigazgatási iratok tükrében. Acta Scientiarum Socialium (Historia, Oeconomia, Paedagogia, Philosophia, Sociologia) XXIX. sz. Kaposvár 2009, 3–18.

⁵³ SML IV. 405. Somogy vármegye alispánjának iratai. 6101/1939. II. csomó. Érkeztetési iktatószám: 18389/1921.

⁵⁴ SML IV. 405. Somogy vármegye alispánjának iratai. 6101/1939. II. csomó. Érkeztetési iktatószám: 21565/1921.

⁵⁵ SML IV. 405. Somogy vármegye alispánjának iratai. 6101/1939. II. csomó. Érkeztetési iktatószám: 18389/1921.

⁵⁶ Még ez évben felépül a Kulturház? Uj-Somogy, 1922. január 13., 3.

⁵⁷ SML IV. 405. Somogy vármegye alispánjának iratai. 6101/1939. II. csomó. Érkeztetési iktatószám: 1958/1922.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Zádor Mihály: Kaposvár, i. m., 214.

⁶⁰ Kanyar József: Kaposvár művelődésének kérdései..., i. m., 523.

⁶¹ Uo., 524.

⁶² Kanyar József: Harminc nemzedék vallomása Somogyról. Kaposvár, 1967, 416.

⁶³ Sipos Csaba: A somogyi népművelés a két világháború között..., i. m., 266.

⁶⁴ Vö.: Belovári Anita: A „műkedvelő” a két világháború között Somogy megyében. Levéltári Szemle, 59. évf., 2009. 4. sz., 53–63.

⁶⁵ Varga Éva: A kaposvári színjátszás húsz éve. In Tanulmányok Kaposvárról. Szerk.: Laczkó András. Kaposvár, 1988, 38.

⁶⁶ Zádor Mihály: Kaposvár, i. m., 226.

⁶⁷ Varga Éva: A kaposvári színjátszás húsz éve, 38.

⁶⁸ Uo., 45.

⁶⁹ Somogyi Hírlap, 1911. október 20. Közli: Somogyi mozik I. kötet. Szerk.: Mautner József. H. n. [Kaposvár], 1976, 132.

⁷⁰ Uo., 138.

⁷¹ Uo., 140.

⁷² Somogyi Újság, 1921. június 13. Uo., II. kötet, 28.

⁷³ Varga Éva: Kaposvár művelődési viszonyai az 1930-as évek közepén, i. m., 182.

⁷⁴ Uo., 183.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ Zádor Mihály: Kaposvár, i. m., 245.

⁷⁷ Varga Éva: Kaposvár művelődési viszonyai az 1930-as évek közepén, i. m., 185.

POLLMANN FERENC: 44-ES SOMOGYI BAKÁK A SZÁVA TÚLPARTJÁN

Az első világháború magyarországi kiegészítésű ezredei között a kaposvári székhelyű, Somogy megyéből kiegészülő császári és királyi „Albrecht főherceg” 44. gyalogezred egyike volt a legnagyobb hírnévnek örvendő – egyben az ellenfelek által leginkább rettegett – ezredeknek. A kaposvári *rosseb bakák* (más néven: somogyi bicskások) rendkívül súlyos veszteségekkel harcolták végig az egész Nagy Háborút. Ahogy az ezred történetének előszavában Bauer tábornok, későbbi ezredparancsnokuk leírta: „...ezredünk – majdnem tízezer ember veszteségével a vérveszteség listáján második helyen áll és az összes magyar ezredek közül a legkisebb a foglyul ejtettek száma.”¹ Kevésbé ismert, hogy az ő nevükhöz fűződik az első világháború során az első ellenséges város elfoglalása: a Száva jobb partján fekvő Szabács (szerb néven Šabac) 1914. augusztus 12-én a somogyi bakák révén került osztrák–magyar kézre.

Hogy a nevezetes haditettre egyáltalán sor kerülhessen, ahhoz mindenekelőtt az kellett, hogy a negyvennégyeseket a Szávához vonultassa fel az osztrák–magyar hadvezetés. Minthogy a Monarchiában a hadkiegészítés akkor már jó fél évszázada területi elven működött, már csak a földrajzi közelség miatt is logikusnak tűnhet, hogy egy szerbek elleni háborúhoz ne a távoli Bukovinából vagy Galíciából mozgósítsák a szükséges katonai erőt, hanem inkább Somogyból, így a kaposvári ezred alkalmazása első látásra aligha nevezhető meglepőnek. A valóságban azonban csak kevésen múlt, hogy a *rosseb bakák* a háború kitörésekor ne a birodalom északkeleti határára kapják a marsrutát. Ez a kevés voltaképpen csak annyi volt, hogy az orosz cár ne *azon nyomban* döntsön a Monarchia által háborúra kényszerített szerbek melletti hadba lépésről, hanem csupán néhány napos habozás után...

Egy eljövendő háborúra történő előzetes felkészülés jegyében a Monarchia Vezérkara jó előre kidolgozta valamennyi elképzelhető háborús szituációra a szükséges cselekvési tervet. Természetesen ezzel nem állt egyedül: valamennyi nagy-, közepes, illetve kishatalom illetékes katonai stratégiai intézményében hasonlóképpen cselekedtek a szakemberek. A sok lehetőség közül persze voltak olyanok, amelyek bekövetkeztére nagyobb valószínűséggel lehetett számítani, mint másokra. Így a Monarchia esetében viszonylag kicsi volt az esélye annak, hogy a szövetséges Németországgal keveredjen fegyveres konfliktusba; viszont annak, hogy a szintén szövetséges Olaszországgal vagy Romániával, már jóval nagyobb. Mégis, az osztrák–magyar Vezérkar főnöke, Franz Conrad von Hötzendorf tábornok a legnagyobb valószínűséggel bekövetkezőként két alternatívával számolt.

Az egyik szerint Ausztria–Magyarország úgy keveredik háborúba Szerbiával (és feltehetőleg Montenegróval, amely utóbbi a szerbekkel szinte mindenben egy követ fűjt), hogy nem, vagy nem azonnal kell számítnia Oroszország hadba lépésére. Ez esetben a dualista birodalom egyfrontos háborúban, kizárólag a Balkánon vonultathatja fel seregeit. Pontosabban azok egy részét, hiszen egy ilyen helyzetben a szerbek és montenegrói szövetségeseik legyőzéséhez aligha lesz szüksége teljes haderejére.

A másik alternatíva ennél lényegesen kedvezőtlenebbnek – ám az előbbinél lényegesen valószínűbbnek – tűnt: ekkor a szerbek legfőbb patrónusa, Oroszország

kezdetől ellenséges hadviselő félként veendő számításba, tehát a Monarchia azonnal kétfrontos küzdelemre kényszerül. Ebben az esetben ugyanis teljesen mindegy, hogy Ausztria–Magyarország és a cári birodalom között tör-e ki eredetileg a háború, mivel Bécsben úgy számoltak, hogy Szerbia bizonyosan nem fogja kihasználatlanul hagyni északi szomszédja lekötöttségét, és maga is be fog kapcsolódni a küzdelembe azzal, hogy megtámadja a Monarchiát.

A felsorolt két legvalószínűbb alternatíva mindazonáltal a valóságban természetesen *három* volt: Conradnak számolnia kellett azzal is, hogy az egyfrontos – Szerbia és Montenegró elleni – háború menet közben alakul át kétfrontos – Oroszország, illetve Szerbia és Montenegró elleni – háborúvá. Ez akkor következhetett be, ha a cári birodalom nem azonnal lép be a háborúba, hanem csak némi késéssel, amikor a Monarchia már beleélte magát abba, hogy könnyedén elbánhat balkáni ellenségeivel. Mint tudjuk, a valóságban éppen ez a helyzet alakult ki 1914 nyarán. És ez döntötte el, hova kerültek a negyvennégyesek a háború elején.

Bármennyire is igyekezett Conrad tábornok optimális megoldást találni mindhárom felsorolt alternatíva esetére, a lehetőségeit erősen korlátozta az a körülmény, hogy a Monarchia hadereje a birodalom népességéhez viszonyítva – és különösen a politikai elvárásokhoz képest – korántsem volt nagynak nevezhető. Arra persze nyilván elegendő lett volna, hogy az államhatárokat külső támadással szemben megvédje. 1914 nyarán azonban a cél Szerbia legyőzése volt, ám ez Oroszország beavatkozása esetén már nem teljesülhetett. A dualista birodalom fegyveres erejének minden nélkülözhető egységre szüksége volt ahhoz, hogy a nyomasztó túlerőben lévő cári haderővel szemben eredményesen védekezhessen. Ez azt jelentette, hogy Szerbiával szemben is le kell mondani a támadó fellépésről, és be kell érni a védekezéssel.²

A három alternatívának megfelelően, eltérő módon kellett a csapatok kezdeti pozicionálását megtervezni. Az 1914–1915-re érvényes felvonulási terv szerint – ezeket a terveket évente felülvizsgálták, érvényességük tavasztól a következő tavaszig terjedt – Conrad a rendelkezésére álló 48 hadosztályt úgy csoportosította, hogy rugalmasan megfeleltethető legyen mindegyik lehetőségnek. Nyolc divíziót – ennek neve minimális Balkán-csoport – mindenképpen Szerbia, illetve Montenegró ellen szánt. A maradék negyven hadosztályból pedig tizenkettőt elkülönített: ezeket egyfrontos háború esetén a Balkánra küldte, míg kétfrontos küzdelem kialakulása esetén a többi huszonnyolccal együtt az oroszok ellen. Ha pedig a fentebb már említett harmadik alternatíva állna elő, úgy a kikülönített tizenkét hadosztály előbb a déli hadszíntérre, majd – Oroszország hadba lépését követően – a galíciára került volna szállításra.

Ami a kaposvári ezredet illeti, ennek a helyét a felvonulási tervben éppen ebben az említett tizenkettes kontingensben (melyet a korabeli katonai dokumentumokban B-osztagnak, illetve B-lépcsőnek neveztek), hadrendi beosztás szerint a 2. hadsereg IV. (budapesti) hadtestében, azon belül a 31. gyaloghadosztálynak alárendelt 62. dandárban találjuk. 1914 nyarán a 2. hadsereg parancsnoka Eduard

Böhm-Ermolli lovassági tábornok, a IV. hadtesté Tersztyánszky Károly lovassági tábornok, a 31. hadosztályé József főherceg, altábornagy, a 62. dandáré Dáni Balázs vezérőrnagy volt, míg magát a 44. gyalogezerdet ekkor Mihanovich Károly ezredes vezette. Ennek a beosztásnak köszönhetően a kaposvári ezred kártyás nyelven szólva *együtt sírt, együtt nevetett* a B-lépcsővel. Mivel pedig a szarajevói merényletet követően elhatározott háborút Szerbia ellen a Monarchia egyfrontosként kívánta megvívni, nem egész haderejét mozgósította 1914. július 25-én, hanem annak csak egy részét: a minimális Balkán-csoport 8 hadosztálya mellett a B-lépcső 12 hadosztályát. Bécsben úgy képzelték, az a tény, hogy csak Szerbia (és Montenegró) ellen mozgósítottak, esetleg majd távol tarthatja Oroszországot a hadba lépéstől. *Sancta simplicitas!*

A részleges mozgósításnak megfelelően tehát a 44. gyalogezerd zászlóaljait dél felé irányították. Amikor pedig július 31-én az orosz mozgósítás hatására a Monarchia is általános mozgósítással válaszolt, az is eldőlt, hogy a kaposváriak nem sokáig maradnak a balkáni hadszíntéren: a 2. hadsereg zömével együtt néhány héten belül Galíciába szállítják őket. Addig azonban még jutott számukra teendő a Szávánál is. A balkáni osztrák–magyar haderő főparancsnoka, Oskar Potiorek tábornok, aki csak nehezen tudta megemészteni, hogy a 2. hadsereget nem veheti számításba a szerb haderő megtörését célzó hadműveleteiben, komoly erőfeszítéseket tett azért, hogy a Hadsereg-főparancsnokságnál kieszközölje: valamilyen módon mégiscsak hasznosíthassa a hamarosan Oroszország ellen el irányítandó hadosztályokat. Nem is egészen eredménytelenül. Annyit sikerült elérnie, hogy a 2. hadsereg tüntetésre (demonstrációra) kapott parancsot, minek értelmében el kellett hitetnie a szemben álló szerbekkel, hogy ezen a frontszakaszon hamarosan komoly támadásra kerül majd sor a Monarchia haderőinek előadásában. Az osztrák–magyar hadvezetés – érthető okokból – nagyon nem szerette volna, ha a Galíciába szánt csapatai valahogy belekeverednének a délvidéki harcokba, ezért kategorikusan megtiltotta Potioreknek, hogy a Szávától délre alkalmazza őket. A demonstrálás így lényegében látványosnak szánt ide-oda masírozásban merült volna ki. A Hadsereg-főparancsnokság két kivételt azért tett: megengedte Mitrovica és Szabács megszállását. Ennek a két, a Száva jobb partján található településnek az elfoglalása nyomatékossíthatta volna a szerbekben azt a benyomást, hogy a Monarchia nagyobb erővel akar átkelni a határfolyó ezen szakaszán. Utóbb kiderült, hogy különösen Szabács megszállása több kárral, mint haszonnal járt, és lényegesen hozzájárult a Monarchia 1914 augusztusi szerbiai hadjáratának – a köznyelvben az első Potiorek-offenzívának – a kudarchoz.

Önmagában persze az a tény, hogy a kaposvári ezredet a Száva partjára vezényelték, még nem szükségképpen eredményezte, hogy éppen ők kapják feladatuk a szabácsi átkelést és a városka elfoglalását. Sőt. Valójában logikus érvekkel nem is lehetett megindokolni, miért a negyvennégyesek lesznek a kiválasztottak. Az augusztusi kánikulában végrehajtott gyalogmenetek igencsak megviselték az ehhez nem szokott állományokat, ráadásul az átkelés kijelölt helyszínétől éppen a 44. ezred zászlóaljai táboroztak a legmesszebb. Így nekik minimum 30 kilométert kellett masírozniuk – ami a felszereléssel együtt igazán embert próbáló feladat volt –, hogy

József főherceg a Szávánál

alaposan kifáradva nekiláthassanak az átkelésnek. József főherceg, a felettes 31. hadosztály parancsnoka háborús visszaemlékezései szerint:

„Augusztus 11-én reggeli 6 óra 25 perckor veszem a parancsot: »44. ezreddel tüstént megkezdeni az előnyomulást és ma éjjel a Szávát átlépni, Šabacot elfoglalni. Az egész csak tüntetés!«”³

A főherceg e parancs vétele után azonnal a felettes IV. hadtest parancsnokságára sietett, mivel nem értette, miért nem a Szabáccsal szembeni parton, Klenakban már ott tartózkodó budapesti 32. gyalogezredet jelölték ki az akcióra. Értetlenségét osztja egyébként a két világháború között a Hadilevéltár által kiadott világháborús sorozat vonatkozó részét jegyző hadtörténész is.⁴ Mivel pedig a *rosseb bakák* ilyen messziről voltak kénytelenek átvonulni, nem csupán kimerülten kezdhettek hozzá a vállalkozás végrehajtásához, de ráadásul késve is érkeztek a megadott helyszínre. József főherceg tehát teljes joggal tudakolta a különös döntés okát, ám választ nem kapott, csak ennyit: „Tessék a parancsot végrehajtani!” A hadtestparancsnok, Tersztyánszky Károly lovassági tábornok, akit egyáltalán nem zavart, hogy akadékoskodó alárendeltje egy Habsburg főherceg, érthetetlen döntését egyáltalán nem indokolta. József főherceg emlékirataiból tudjuk, hogy kettejük viszonya már ekkor is meglehetősen feszült volt, és a későbbiek során nem sokat javult. Tersztyánszky folytonos intrikái alaposan megkeserítették a főherceg életét, mindaddig, amíg néhány hónappal később, 1914 novemberében kikerült annak alárendeltségéből, és átvette a VII. (temesvári) hadtest parancsnokságát.⁵

Tersztyánszky azonban nem csupán a negyvennégyesek kiválasztásával lépett

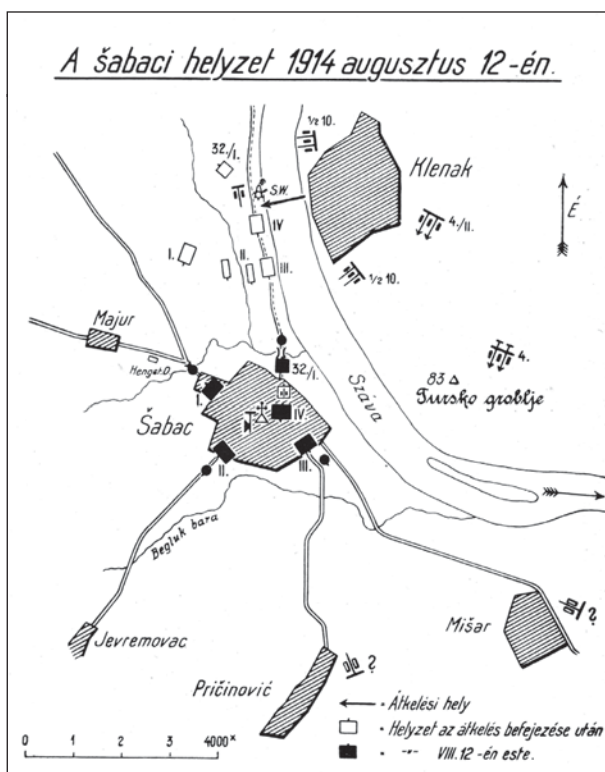
érthetlent, hanem az egész vállalkozás vezetőjének kijelölésével is. Szabács várható elfoglalásának dicsőségét Dáni Balázs vezérőrnagy, a 62. gyalogdandár parancsnoka kapta. Mint fentebb már említettük, az ő brigádjához tartozott a 44. gyalogezred is. József főherceg talán szívesen vette volna, ha ez a dicsőség őt magát illeti. Mindenestre Dáni tábornok kiválasztását meglehetősen rosszmájúsággal – bár talán nem egészen alaptalanul – annak tulajdonította, hogy Tersztyánszky vezérkari főnöke nem volt más, mint Dáni Béla ezredes, Dáni Balázs öccse. Ezzel együtt a főhercegnek nincs rossz véleménye a vélhető protekció kedvezményezettjéről. Sőt, szerinte Dáni tábornok kifejezetten jól irányította az akció során a rá bízott csapatokat, és a későbbi siker főleg ennek a következménye.

Az átkelés lefolyásáról József főherceg a tőle megszokott, már-már lírai hangvételű, ám az események feszültségét hűen visszaadó beszámolót rögzített naplójában:

„Augusztus 12-én reggeli 8 órakor a Száva partján állottam, várva a 44. ezredet. Éppen az első századok érkeztek és halkán beugráltak a készenlevő vaspon-tonokba. Néhány meleg szóval buzdítottam Somogy derék fiait, akik sapkájukkal integettek szótlanul felém.

»Los!« – Halkan siklik a Száva vizén ék formában a pontonok sora. Túl a Száván bozót és egyes nagyobb fák, mint kísérteties árnyak merednek ki feketén a vékony ködből. Az evezők csurcsolása és tompa kopogása távolodik. – Mintha fölöttük a csontvázak hada lebegne? [...] 3 óra 14 perc [...] Látom mint közelednek a pontonok a túlsó parthoz. Térdenállva, kardomra támaszkodva nézem 600 vitézemet, kik tüstént elérik, a partot.

Alig észrevehetően szürkül... halálos csend! Számtalan hulló csillag fut le az égen, mintha csak az az, mely a Száva sötét tük-réből feléje fut fel, találkozni akarna. Csendesen hullanak ezen elmúlt létek, akár csak könnycseppek peregnének alá az égről. Helyenként köd-sávok húzódnak a folyó fölött lassan lefelé, mintha csak az

angyalok akarnák 44-eseimet fátyollal elfödni, hogy az ellenséges golyók célt téveszsenek... Most!... Két... három fényvillanás odatúl. Az első lövések durrannak... Kigyúlad az egész part a vízen túl, villog, pislog és ropog a szerbek gyorstüze. Látom az első pontont felborulni. A legsűrűbb golyózapor hull miránk, piszeg, sivít fejünk körül s a földön kopogva csapódnak be a golyók. A tüzelés mind hevesebb lesz, az egész partot fényesen megvilágítja, még a vékony ködsávok is mint fényes pántok fekszenek a Száva villogó tükrén és nyári jégverésként pacskolnak körülöttünk a golyók. Törzsem mellettem térdel és szótlanul nézi a védetlen 44-esek lövetését.

Látom, hogy néhány ponton anélkül, hogy kikötött volna, egész legénységével – mint később jelentették, az utászparancsnok parancsára – visszafordul. Az ittmaradt hidászok dolgukat elvégezvén, futva mennek vissza Klenák felé, a lovak megriadva száguldanak, mert beléjük vágott a heves gyalogsági tűz, döglött társukat rúgva a felborult kocsival együtt a Száva-kanálisnak rohannak s mindenestől belefordulnak, mások a csatorna betonhídjának viszik örült futásban a nehéz kocsikat egyenest bele az előnyomuló, a part felé törekvő 44-esek közé, embereket gázolnak el, golyótól találva kereket vágnak, vagy ülve csúsznak tova. Az én tüzéségem teljes erővel dolgozik, szerb gránátok bögve hullanak és fültépő reccsenéssel vágják jajgató szilánkjaikat a gomolygó rendetlenségbe. A Száva lángol, füst és köd sűrű sávokban húzódik rajta tovább. Mögöttem kezdenek ropogni a puskák...; visszafordulok és harsányan kiáltok: 44-esek! nem szabad löni, saját testvéreiteket lövitek agyon!... Az ébredező reggel félhomályában látom, hogy nem katonáim lönek, hanem Klenák néhány polgára közvetlen közelből... 15–20 lépés távolból tüzel rám és törzsemre revolverből. A 44-esek közül néhány fiú siet segítségünkre és néhány komitácsit puskatussal agyonver. A többi orvtámadó a kukoricásban elmenekül. Fölkelek, a Száva-csatorna betonhídjára, a kis őrház közelébe megyek, ez a legerősebben lőtt hely, ott akarok állni, mert egy 44-es zászlóalj fog rajta átjönni. Elrendelem, hogy csoportokban szaladva jöjjenek át. Az egész zászlóalj a gyilkos tűzben lelkesen éljenezve halad el mellettem s én meghatva válaszolok: Előre, szeretett fiacskáim! Én is veletek vagyok szívem utolsó dobbanásáig. Mire újra kitör az éljenvihar! Velük megyek a visszatért pontonokhoz, melyek egynémelyikéből kiugrál az első csoportnak meghátrált része és az első földözékben húzódik meg. Egy százados elibük áll és rájuk kiált: Előre újra fiaim, mint a magyarhoz illik! Megállanak s a pacskoló golyózaporban újra beszállanak a pontonokba és újra Szerbia felé indulnak. Nemsokára eléri a most már sokkal erősebb csoport a túlsó partot. 3 óra 45 perckor nagy »Hurrá«-kiáltozás hallik s az ellenséges tűz megszűnik. A szerb part a mienk.”⁶

A nagy bátorsággal végrehajtott átkelés során az ezred vesztesége 14 sebesült és 4 halott volt.⁷ Ezzel azonban még csupán a feladat felét végezték el, hiszen hátra volt magának a városnak az elfoglalása. Érdemes megemlíteni, hogy az eredeti parancs értelmében a túlpartra csak gyalogságot volt szabad áthajózni, ám József főherceg saját döntése alapján nem csupán egy zászlóalj 32-es bakával, de a 10. tábori ágyúsezred egyik ütegevel is megerősítette Dáni tábornok negyvennégyeseit. Ezek az erők azután kora délutánra jutottak át a Száván, és – miután a tüzerűteg

Bevonulás Sabácza – Glock Tivadar százados felvétele

több mint egy órán át puhította a védőket – 17 órára el is foglalták a várost. Tersztyánszky, mint hadtestparancsnok, nyomban sietett is jelenteni az uralkodó katonai irodájának, hogy „délután fél 6 óta a szabácsi templom tornyán a Dáni tábornok által kitűzött császári zászló lobog”⁸.

A helyi lakosságot felsőbb parancsra otthonaik elhagyására kényszerítették. Mint kiderült, ez nem bizonyult végleges megoldásnak, ugyanis Dáni tábornok korabeli jelentése szerint „21 órakor kb. 800—900, a városból kiűzött férfi nyomult be a városba, akiket csak nagynehezen, fegyveres fenyegetődzésekkel lehetett a templomba terelni és elzárni. Foglyok vallomása szerint a szerbek Sabacot mindenáron vissza akarják foglalni. Én bizton remélem, hogy a várost tartani fogom. Erősítésekre nincs szükségem. Élelmezés harácsolás útján... A lefegyverzés dacára lakosok revolverekkel tüzelnek tisztekre”⁹. Dáni tábornok 1918-ban – részben Szabács elfoglalásáért – megkapta a Katonai Mária Terézia Rend (a legnagyobb tekintélynek örvendő korabeli katonai kitüntetés) lovagkeresztjét.¹⁰

A templomba, illetve annak vasráccsal körülzárt udvarába internált szerb civilek (komitácsik?) sorsa később tragikus fordulatot vett: augusztus 17-én máig tisztázatlan körülmények között lemészárolták őket.¹¹ A bűnösök kilétét a későbbi vizsgálatok során nem sikerült megállapítani. E súlyos atrocitás megtörténtekor azonban a somogyi negyvennégyesek már nem tartózkodtak a városban, így az ezred minden gyanún felül áll.

Hiába volt azonban a somogyi bakáknak a szabácsi Száva-átkelés, majd a város elfoglalása során tanúsított hősiessége, az egész vállalkozás stratégiai átgondolatlan-ságán semmiféle hősiesség nem segíthetett. Bár az itteni tüntetés eredeti célja – elhitetni a szerbekkel, hogy északról komoly támadó hadműveletek várhatóak – gyorsan lelepleződött, a Száva túlsó partjára átjutott osztrák–magyar csapatok az egész szerb 2. hadsereget magukra vonták. Ezzel nem csupán önmagukat, hanem a kellő szárnybiztosítás nélkül a Drina alsó folyásán átkelő osztrák–magyar 5. hadsereget is komoly veszélybe sodorták.¹¹² A Monarchia hadvezetése eközben két malomkő között őrlődött: egyfelől világosan látta, hogy saját 2. hadseregének a Száván túlra történő átdobása nélkül nem csupán Szabács védőit, hanem az egész szerbiai hadjáratot sem lesz képes megmenteni a vereségtől. Ugyanakkor azzal is tisztában volt, hogy ezt a lépést nem teheti meg, hiszen a 2. hadseregére Galíciában az oroszok ellen van égető szükség. Félmegoldásokkal próbálkozott hát – ám azokról tudható, hogy sohasem válnak be. Így a Száván túli helyzet tisztázására „cseppenként” adagolt 2. hadseregbeli alakulatok túl kevésnek bizonyultak ahhoz, hogy valódi eredményt érjenek el, miközben az orosz frontra szállításuk komoly késedelmet szenvedett. A Monarchia 1914 nyári és őszi súlyos vereségeinek egyik alapvető oka éppen ebben az elhibázott stratégiában rejlett.

Jegyzetek

- ¹ Kurtz Géza: *A cs. és kir. „Albrecht főherceg” 44. gyalogezred és a 105. gyalogezred története*. Budapest, 1937, 6.
- ² A Monarchia felvonulási terveiről lásd legújabban: Hajdu Tibor – Pollmann Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja*. Budapest, 2014, 55–62.
- ³ József főherceg: *A világháború, amilyennek én láttam I*. Budapest, 1926, 17.
- ⁴ *A világháború 1914–1918. Különös tekintettel Magyarországra és a magyar csapatok szereplésére 4. kötet* Budapest, 1929, 87.
- ⁵ József főherceg és Tersztyánszky viszonyára lásd: Pollmann Ferenc: *Balszerencse, semmi más? Tersztyánszky Károly cs. és kir. vezérezredes élete és pályafutása*. Budapest, 2003, 81.
- ⁶ József főherceg: *A világháború, amilyennek én láttam I*, i. m., 19–20.
- ⁷ *A világháború 1914–1918*, i. m., 88.
- ⁸ Österreichisches Staatsarchiv / Kriegsarchiv AOK Evidenzbüro 3506.
- ⁹ *A világháború 1914–1918*, i. m., 88.
- ¹⁰ Életrajzát és kiemelkedő tetteinek leírását lásd Csaszkozy Emil: *A világháború hősei. Gyarmatai és Magyarcsékei Dáni Balázs gyalogsági tábornok*. In Magyar Katonai Közlöny, 1923, 5–6. füzet 277–292.
- ¹¹ Pollmann Ferenc: *Az osztrák–magyar haderő által a szerbek ellen elkövetett atrocitások az első világháború elején. Sabác, 1914. augusztus 17*. In Hadtörténelmi Közlemények, 2009, 715–730.
- ¹² *A világháború 1914–1918*, i. m., 91.

A brit birodalom útja a „nagy háborúhoz”

A történetírás egyik örökzöld vitatémája a „nagy” egyéniségek szerepe a történelem menetének alakításában. Ugyancsak vitát, bár nem az előbbihez hasonló intenzitású polémiákat idézett és idéz fel az ún. *counterfactual* („mi lett volna, ha...”) szemlélet jogosultsága, sőt egyáltalán az a tény, hogy komolyan vehető-e a „komoly” történetírók részéről? Napjaink egyik legismertebb, legnépszerűbb és legvitatottabb történésze, Niall Ferguson előszeretettel él ez utóbbi módszerrel. A BBC 2014 februárjában két adásban foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy Nagy-Britannia belépése az első világháborúba szükségszerű volt-e és elérte-e a célját. A brit *mainstream* történészek közé tartozó Max Hastings a hagyományosnak mondható álláspontot képviselte és a háborúba való belépést jogszerűnek és szükségesnek érezte, mert a „vilmosi autokrácia” európai győzelme az egész kontinenst egy retrográd rendszer uralma alá hajtotta volna. Niall Ferguson azzal a meglepő – és a kérdéssel foglalkozó valamennyi történész vérmérséklettől függően éles vagy udvarias bírálatát kiváltó – tézissel állt elő, hogy ha a németek 1916-ban győztek volna, akkor a mai Európai Unió vilmosi előképe valósult volna meg.¹

A 2014-es évfordulós tanulmányok közül pedig a szakmától legtöbb elismerést kapott két könyv szerzőjének, Christopher Clarknak (*The Sleepwalkers. How Europe Went to War in 1914*) és Margaret MacMillannek (*The War That Ended Peace: The Road to 1914*) a negatív hőse nem II. Vilmos német császár, II. Miklós orosz cár vagy I. Ferenc József osztrák császár és magyar király, hanem egy hozzájuk képest szürke hivatalnoknak tűnő brit politikus, Sir Edward Grey. Ő 1905–1916 között állt a Foreign Office, vagyis a külügyminisztérium élén, ahol egyébként nem érezte túlságosan jól magát, és amikor csak tehette, elvonult northumberlandi birtokára, hogy zavartalanul áldozhasson igazi szenvedélyeinek, a horgászatnak és a madárfigyelésnek. A brit külpolitika „pragmatikus” hagyományait tökélyre fejlesztve Grey az 1900-as évek végén és az 1910-es évek elején következetesen a többi nagyhatalom „bizonytalanságban tartására”, a brit külpolitikai célok „lebegtetésére”, a „tudatos kétértelműségre” és a „*double think*”-re² törekedett. Grey, illetve a brit kormány politikája a legújabb kutatások szerint hozzájárult az európai nagyhatalmak egymás valódi szándékait sok esetben félreismerő kül- és biztonságpolitikájához a XX. század első éveiben – sőt tulajdonképpen már az 1890-es években kezdetét vette a „tévedések tragédiája”.

Az első világháborús brit szerepvállalás közvetlen gyökerei Benjamin Disraeli tory pártvezér és miniszterelnök (1868. február–december és 1874–1880) birodalmi elképzeléseieiig nyúlnak vissza. Disraeli a brit gyarmatbirodalom biztonsága és jövője szempontjából ellenezte egy német gyarmatbirodalom létrehozását, ami megváltoztatta volna a fennálló globális erőegyensúlyt, aggódott az orosz terjeszkedés miatt, különösen a Fekete-tenger, a Boszporusz-szoros, valamint Közép-Ázsia irányába, s

egyben fenntartásai voltak a megerősödő Amerikai Egyesült Államokkal szemben is. Mivel Disraeli felfogása többé-kevésbé áthatotta a brit külpolitika irányítóit, függetlenül attól, hogy azok konzervatív vagy liberális politikai háttérrel rendelkeztek, London a XIX. század utolsó évtizedeiben kialakuló nagyhatalmi „tömbösödést” nagy részben birodalmi „szemüvegen” keresztül nézte. Így elsősorban ebben az összefüggésben értékelte az 1894-ben ratifikált – de már jóval korábban tárgyalt – francia–orosz egyezményt, és azt a két országgal szemben a gyarmati ügyekben létező ellentétek miatt britellenesnek tartotta. Franciaországgal mindenekelőtt az Afrikáért folyó „versenyfutásban” került ellentétbe, s az itteni brit–francia feszültségek aztán az 1898 nyarán kirobbant ún. fashodai incidensben csúcsosodtak ki. Ekkor a Szudánig menetelő francia katonai egység brit követelésre meghátrált ugyan, de Théophile Delcassé külügyminiszter (1898–1906) a párizsi kormány számos tagjának az egyetértésével még háborút is fontolgatott Nagy-Britannia ellen. Oroszországgal pedig a XIX. századi „Nagy Játzmában” került szembe Nagy-Britannia: a közép-ázsiai – az afganisztáni és indiai – uralomért folytatott több évtizedes vetélkedés határozta meg a két ország viszonyát, a szoros dinasztikus családi kapcsolatok ellenére. Az orosz távol-keleti gyarmatosító törekvések megakadályozására London még arra is hajlandó volt, hogy 1902-ben szövetséget kössön Japánnal, majd az 1904–1905-ös japán–orosz háború után látványosan meg is újítsa azt. A francia–orosz megállapodás még egy potenciális brit–német kiegyezést is eredményezhetett volna az 1890-es években, miután Berlin 1890-ben felmondta az Oroszországgal 1887-ben kötött viszontbiztosítási szerződést, Otto von Bismarck kancellár (1871–1890) kényes európai egyensúlyozó politikájának egyik lényeges elemét.³ A „Vaskancellár” az egyensúlyozó politika részeként nem kívánt Nagy-Britanniával ellentétbe kerülni, és – részben ezért, részben pedig azon egyszerű oknál fogva, hogy Németország nem rendelkezett a britekéhez és a franciáéhoz hasonló nagyságú és erejű katonai expedíciós képességekkel – Németország többnyire kimaradt a gyarmatokért folyó közdelemből, bár szerzett területeket Afrikában és a Csendes-óceán déli medencéjében is. (Ez utóbbi területen nem a britekkel, hanem az amerikaiakkal került szembe.)

London ugyanakkor a maga részéről bizonyos mértékű érdektelenséget mutatott a többi nagyhatalomhoz képest visszafogottnak mondható német afrikai gyarmatosító törekvésekkel kapcsolatban, sőt olyan vélemény is kialakult, hogy végső soron mindegy, hogy a brit gyarmatok szomszédjai Délnyugat-Afrikában a franciák vagy a németek lesznek-e. Ez azonban kisebbségi álláspont volt, és Afrika egy adott régiójára korlátozódott. (Meg kell jegyezni, hogy a német kormány Berlin–Bagdad vasútvonalra vonatkozó tervei sem okoztak különösebb izgalmat a brit fővárosban.) A gyarmati kérdésekben Franciaország sokkal komolyabb partner lehetett – elsősorban a brit Afrika-politika talán legfontosabb országával, Egyiptommal kapcsolatban. Az északkelet-afrikai állam jelentősége a Szezi-csatorna megépítésével (1869) nőtt meg, mivel a briteknek könnyebb és biztonságosabb hozzáférést biztosított ázsiai és csendes-óceáni birtokaikhoz, köztük a brit korona „ékkövéhez”, Indiához. A csatorna megnyitása után hat évvel (1875-ben) Benjamin Disraeli az egyiptomi részvények

megvásárlását kezdeményezte, s így Nagy-Britannia, a francia magánrésztvényesek mellett a Szezei-csatorna első számú működtetője lett. Az egyiptomi brit pozíciókat kizárólag a franciák veszélyeztethették volna, ám végül Delcassé külügyminiszter olyan megállapodást kötött, amelynek során a britek és a franciák elhatárolták érdekszféráikat Afrika északi részén. Ennek során Franciaország megszerezte a jogot arra, hogy „fenntartsa a rendet Marokkóban, valamint segítséget nyújtson a szükséges adminisztratív, gazdasági és katonai reformok”⁴ végrehajtásához. Nagy-Britannia aztán az első (1905) és a második (1911) marokkói válság alatt is Párizst támogatta Berlin ellenében.

A britek a jelek szerint hajlandóak lettek volna némi megértéssel tekinteni a német külpolitikái és gyarmati törekvésekre. Ebből következően a német külpolitika sikeresen szállt szembe az Otto von Bismarck által brit „afrikai Monroe-doktrínának” nevezett politikával, és London kezdeti ellenkezése dacára területeket szerzett a Portugália fennhatósága alá tartozó Angola és a brit fokvárosi kolónia között. A Bismarck utáni német vezetés azonban intellektuálisan és stratégiai gondolkodásban is elmaradt az 1890-ben lemondásra kényszerített kancellár mögött. II. Vilmos császár és kancellárjai, valamint külügyminiszterei lassanként Oroszországot és Nagy-Britanniát is maguk ellen fordították, noha ennek a két országnak az 1890-es években és az 1900-as évek elején nem voltak komoly érdekellentétei a németekkel. Az első jelentősebb *faux pas*-t (hibás lépést) II. Vilmos az ún. Krüger-telegrammal követte el, miután a pár száz, a transvaali köztársaságba behatoló brit felkelőt a búrok könnyedén visszaverték (Jameson-támadás).⁵ A német császár 1896. január 3-i, Paul Krüger elnökhöz intézett gratulációja nagy felháborodást váltott ki a britek körében. A Fokváros körüli dél-afrikai gyarmat stratégiai jelentőségű volt London számára, amit aztán a pár évvel később sorra kerülő búr háború (1899–1902) is bizonyított. A német császár diplomáciai érzéketlenségét később elsimították, és Németország a búr háború alatt nem volt hajlandó Transvaal érdekében fellépni a britekkel szemben, de a gyanú befészkelte magát a brit politikai elit jelentős részének a gondolkodásába, hogy Németország Nagy-Britannia rovására kíván előnyöket szerezni, akár úgy is, hogy a brit birodalommal szemben állókat támogatta.

A brit–német viszonyban azonban a valódi fordulópontot a német flottafejlesztési tervek okozták. Nagy-Britannia két, egymással összefüggő ok miatt különösen érzékeny volt a haditengerészeti egyensúlyra, illetve – a saját szemszögéből nézve – a rá nézve előnyös egyensúlytalanságra. A *Britannia, rule the waves* egyrészt a brit nemzetbiztonság alapját képezte, másrészt – ennek egyik elemeként – biztosította a gyarmatokhoz való szabad hozzáférést, valamint a gyarmatokból az anyaország felé áramló erőforrásokat. A brit hadiflottát úgy alakították ki, hogy az erősebb legyen az utána következő két tengeri nagyhatalom hadiflottáinál, azaz sikeresen meg tudja vívni egyikükkel (Franciaországgal vagy Oroszországgal) egy háborút úgy, hogy a másikkal szemben is megmaradjon a megfelelő elrettentő vagy csapásmérő képessége. Az Alfred von Tirpitz nevével fémjelzett és 1898-ban elfogadott első haditengerészeti törvénnyel kezdődő német flottaépítés ezt az erőviszonyt boríthatta fel. A né-

met admirális meggyőzte II. Vilmos császárt, hogy Németország első számú ellensége Nagy-Britannia, és ahhoz, hogy a britekkel szemben a siker esélyével vegyék fel a küzdelmet, drasztikusan csökkenteni kell a brit haditengerészeti fölényt, elsősorban az Északi-tenger vidékén. Azzal Berlinben is tisztában voltak, hogy erőegyensúlyt képtelenek elérni Londonnal ezen a téren, de a britek globális kötelezettségeit tekintve logikusnak látszott, hogy legalábbis az Északi-tengeren egyenlő erőket tudnak felvonultatni. Másrészt – Nagy-Britannia vagy Franciaország törekvéseihez hasonlóan – a német flottafejlesztés célja az is lehetett, hogy megfelelő összeköttetést biztosítsanak az anyaország és a gyarmatok között, illetve ellássák az utóbbiak megfelelő védelmét is. Valószínűsíthető, hogy a német flottaépítési erőfeszítések hozzájárultak ahhoz, hogy a kontinensen Németország aztán nem tudta kicsikarni a győzelmet, ugyanis 1914-ben a valóságban a franciák rendelkeztek a legnagyobb szárazföldi hadsereggel, a németekéről mindössze azt *gondolták*, hogy az a legnagyobb. A német háborús tervek „atyja”, Alfred von Schlieffen tábornagy egyébként teljes mértékben érdektelenséget mutatott a hadiflotta iránt.⁶ Említésre méltó, hogy a britek ellen intézett haditengerészeti kihívással egyidőben, a XIX. század legvégén (1897-ben) az akkori német külügyminiszter, Bernhard von Bülow (1897–1900) arra bátorította II. Vilmost, hogy álljon ki Angliával szemben. Bülow ezt követően kancellárként (1900–1909) azt szorgalmazta, hogy a német politikai és társadalmi erőket próbálják egyesíteni a császár támogatására (*Sammlungspolitik*).⁷ Bülow törekvése sikerrel járt, a világháború kitörésekor megvolt a nagyjából egységes német társadalmi támogatás II. Vilmos és politikája mögött. Ez a külpolitikában nagy részben anglofóbiában nyilvánult meg.

A német hadiflotta-fejlesztés Nagy-Britanniában haditengerészeti, gazdasági és politikai következményekkel járt, ráadásul a politikai életben egyre nagyobb szerepet kapó közvéleményt is a németek ellen hangolta – ahogy Christopher Clark fogalmaz: „feltalálta” Németországot „mint ellenséget”.⁸ A brit biztonságpolitika alapját az összes többi országgal szembeni jelentős haditengerészeti fölény képezte. Tirpitz eredetileg egy német *Weltpolitik* támogatására kívánta a flottát fejleszteni, de az erőfeszítések nem vezettek eredményre abból a szempontból, hogy a brit és a német hadiflotta közötti minőségi és számbeli különbségen szinte semmit nem változtatott. Ennek oka az volt, hogy válaszul London is komoly flottafejlesztésbe fogott, s ennek eredményeként 1906 végén vízre bocsátották az *HMS Dreadnought*-ot. Az új típusú csatahajó egy egész hajóosztály nevévé vált a következő években. Németország megpróbált ugyan lépést tartania britekkel, de a vezetésnek be kellett látnia, hogy reménytelen versenyfutásba kezdtek, és a flottafejlesztést – legalábbis a Tirpitz admirális nevével fémjelzett programot – 1913-ban fel is adta.

A brit és a német haditengerészet egyetlen jelentős csatában találkozott egymással a világháború során. Az 1916. június 1-jén vívott jütlandi csatában ugyan a német fél nagyobb veszteségeket okozott a briteknek, mint azok a német flottának, de végül is a John Jellicoe vezette brit flotta maradt a helyszínen, és a továbbiakban is sikerrel akadályozta a Németország körüli blokád felszakítására tett német kísér-

leteket – és gátolta meg azt is, hogy a német haditengerészet egységei kijussanak az Atlanti-óceánra.

A közel másfél évtizedes brit–német haditengerészeti versengés egyben jelentős erőforrásokat vont el a német szárazföldi erők fejlesztésétől, és elképzelhető, hogy a nyugati és a keleti fronton indított német támadások hatékonyabbak lehetnek volna akkor, ha a haditengerészeti fejlesztések kevésbé ambiciózusak. Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy a nagyjából a német haditengerészeti fejlesztéssel egy időben indított amerikai flottafejlesztés Londonban szinte semmilyen reakciót nem váltott ki.⁹ A német flottafejlesztés egyben szorosabbra fonta az angol–francia katonai együttműködést is. 1911-ben Winston S. Churchillt nevezték ki az Admirális Első Lordjának (*First Lord of the Admiralty*), s vezetésével a britek 1912-ben megegyezést kötöttek a franciákkal, melynek értelmében a francia flotta fegyveres konfliktus esetén vállalta a brit földközi-tengeri érdekek védelmét, míg a britek a francia atlanti-óceáni partszakasz biztosítását vállalták – amennyiben London úgy dönt, hogy belép a háborúba. A londoni francia nagykövet, Paul Cambon azonban hiába javasolta Edward Greynek, hogy Nagy-Britannia és Franciaország kössön formális szövetséget, amelyben pontosan rögzítenék a két fél egymással szembeni kötelezettségeit. Grey, valamint Asquith miniszterelnök ragaszkodott ahhoz, hogy London „szabad kezét” kapjon Franciaországgal szemben, és – adott esetben – akkor és ott dönthessen szabadon a brit kormány a katonai együttműködésről, amikor annak szükségét látja. Angliának egyébként Oroszországgal sem létezett semmilyen formális haditengerészeti megállapodása; a két ország közötti ilyen irányú tárgyalások csak 1914 elején kezdődtek.

A haditengerészet kontra szárazföldi hadsereg vita nem korlátozódott Németországra. A brit konzervatív kormány 1902-ben életre hívott egy politikusokból, közalkalmazottakból, diplomatákból, valamint katonai vezetőkből és hírszerzési szakértőkből álló bizottságot (*Committee of Imperial Defence*), ám annak munkájában a Királyi Haditengerészet vezetői nem vettek részt, mert úgy gondolták, hogy egy következő háborúban Angliának *à la Nelson* kellene részt vennie, azaz, csekély és nem döntő jelentőségű szárazföldi erővel, és a sikert a haditengerészetre támaszkodva kell majd elérni. A *Royal Navy* vezetőinek a nézetei ebben a kérdésben csak megerősödtek 1904-ben, amikor Lord Fishert nevezték ki *First Sea Lord*-nak. A haditengerészet *de facto* vezérkari főnökeként tevékenykedő Lord Fisher jelentős modernizációt hajtott végre a haditengerészetnél (többek között a már említett *dreadnaught*-ok építésével és hadrendbe állításával), aminek komoly anyagi vonzatai is voltak. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy – amint az a jelentős tengeri és egyben szárazföldi erővel rendelkező államokban lenni szokott – a két fegyvernem közötti vetélkedés a korlátozott forrásokért Angliában is kieleződött. Lord Fishernek ugyanakkor – a fegyveres erők vezetői körében egyáltalán nem szokatlan módon – rendkívül rossz véleménye volt a civilekről, és emiatt többször összeütközésbe került az ország politikai irányítóival, függetlenül attól, hogy azok a Konzervatív vagy a Liberális Párt soraiból kerültek-e ki.

Foto: Fortepan 19909

A történeti irodalomban – nemcsak az I. világháborúval kapcsolatban – erősen vitatott kérdés a „nagy” történelmi személyiségek szerepe, befolyásuk az eseményekre, vagyis hogy „negatív vagy pozitív” szerepükkel döntően befolyásolták-e a történelem „menetét”.¹⁰ A brit–német kapcsolatrendszerben II. Vilmos német császárt (1888–1918) – a korabeli megfigyelők és a történészek többsége szerint – komoly felelősség terhelte a két ország – és a két uralkodó – közötti kapcsolatok megromlásáért. Bár alkotmányosan, formálisan nem rendelkezett olyan hatalommal, hogy teljes mértékben meghatározhassa a német külpolitikát, de elhamarkodott és sokszor meggondolatlan lépései többször is kényszerhelyzetbe hozták a német kancellári hivatalt és a külügyminisztériumot (így például a már említett ún. Krüger-távirattal). A Tirpitz admirális által kezdeményezett haditengerészeti fejlesztési program sem valósulhatott volna meg a császár támogatása nélkül. Noha II. Vilmosnak – még a német kancellária és a külügyminisztérium számára is meglepetésszerű – látogatása a marokkói Tangerben 1905. március 31-én közvetlenül az északnyugat-afrikai francia befolyás csökkentésére irányult, tágabb értelemben a német kereskedelmi és gazdasági érdekek nemzetközi elismertetésére irányuló lépés volt. Az ezt követő ún. első marokkói válságot lezáró algecirasi konferencián (1906. január) Nagy-Britannia közvetve, a két külügyminiszter – Sir Edward Grey és Jules Cambon – egyeztetései nyomán, Franciaországot támogatta – és másképpen nem is nagyon tehetett. II. Vilmos ugyanis az 1904-ben megkötött brit–francia *entente cordiale* egyik legkényesebb, ha nem a legkényesebb pontjára tapintott rá. Az *entente cordiale* megkötését ugyanis elsősorban nem az európai erőviszonyok diktálták, hanem a gyarmati

érdekszférák elhatárolása. Ezen belül Franciaország elismerte a brit fennhatóságot Egyiptom felett, míg Nagy-Britannia hasonló módon cselekedett a marokkói francia befolyással. Ebből következően Londonnak támogatnia *kellett* Párizst a vitában, ha legnagyobb vetélytársával nem akarta a gyarmati kérdést kiélezní. Miután a többi nagyhatalom még közvetve sem volt érintve a kérdésben, Németország elszigetelődött és diplomáciai vereséget szenvedett. Sőt, Nagy-Britanniában egyesek úgy vélték, hogy a németek egyenesen az *entente cordiale*-t kívánták ezzel a lépéssel próbára tenni. Ha igen, akkor pontosan az ellenkező hatást érték el, mert a London–Párizs együttműködés megerősödött az 1905-ös marokkói válságot követő években.

Másrészt VII. Edward (1901–1910) az angol íratlan alkotmány értelmében „uralkodott, de nem kormányozott”. Az „alkotmányos” korlátozások ellenére azonban a brit uralkodók – különösen az ún. dinasztikus külpolitika korában – tehetségtől és vérmérsékletüktől függően igencsak befolyásolták a külpolitikai döntéshozatalt, bár erre jobbra közvetett bizonyítékok állnak rendelkezésre, mert az uralkodó és miniszterei közötti megbeszélések mindig bizalmas formában történtek, írott feljegyzés nem maradt ezekről a találkozókról, legfeljebb a politikusok levelezésében és emlékirataiban találunk utalásokat rájuk. VII. Edward családi kapcsolatban állt mind II. Vilmossal, mind II. Miklós orosz cárral (1894–1917). A német unokaöccsel való viszonya meglehetősen feszült volt, elsősorban annak kiszámíthatatlan magatartása miatt. Ez a feszült, sőt feszélyezett viszony fennmaradt utódja, V. György és II. Vilmos között is, noha – Viktória királynő unokái lévén – azok unokatestvéri kapcsolatban voltak. Sőt, V. György a porosz dragonyosok ezredese is volt, míg II. Vilmos a brit dragonyosoké. Ráadásul még a *Royal Navy* admirálisának a címe is a birtokában volt; „hivatalosan” akár még a másik fél hadseregében is harcolhattak volna... VII. Edward külpolitikát formáló szerepéről némi képet alkothatunk, ha figyelembe vesszük, hogy az angol–francia *entente cordiale* megkötése előtti évben (1903) nagy sikerű hivatalos látogatást tett Párizsban, míg a brit–orosz konvenció megkötése előtti évben, 1906-ban, tárgyalásokat folytatott Londonban Alekszandr Izvolszkij orosz külügyminiszterrel (1906–1910).

Az angol–orosz konvenció elsősorban nem Németország sakkban tartására jött létre, noha Berlinben a francia–orosz, az angol–francia és az angol–orosz egyezményeket Németország bekerítésére tett lépésekként fogták fel. Sokatmondó az a tény, hogy az angol–orosz szövetség gondolatát Izvolszkij először az 1904–1905-ös japán–orosz háború idején vetette fel, és annak egy távol-keleti együttműködés lett volna a célja. Brit részről az 1907-es angol–orosz konvenció megkötésének jelentős részben ugyanaz volt a magyarázata, mint az 1904-es *entente cordiale*-nak: a gyarmati vetélytárssal megegyezésre jutni és elhatárolni az érdekeket. Nagy-Britannia és Oroszország Ázsiában vetélkedett egymással: a Közép-Ázsiáért (Afganisztánért) folyó „nagy játszmában” London mindenekelőtt a brit birodalom „ékkövének” tartott Indiától – valamint Tibettől – próbálta távol tartani az oroszokat. Az 1907-es konvenciónak volt egy másik vetülete is. Afganisztán mellett elsősorban Perzsiában ütköztek a brit és az orosz érdekek, ahol ugyancsak érdekelhatárolással oldotta meg

a helyzetet a brit külügyminisztérium. A britek szempontjából azért volt szükség itt a kiegyezésre a cári udvarral, mert korábbi szövetségésük, Törökország feltartóztathatatlanul hanyatlott, és hatalmi úr volt kialakulóban a Közel-Keleten és Közép-Ázsiában. Törökországban ugyanakkor egyre erősebb lett a német befolyás. A Berlin–Bagdad vasútvonal építését ugyan nem ellenezte London, de az már jobban aggasztotta a briteket, hogy német katonai vezetők és kiképzők érkeztek egyre nagyobb számban Törökországba, és nyilvánvalóvá vált, hogy a törökök nem tudják és nem is akarják a német befolyás terjedését megakadályozni a térségben. (Olyannyira nem, hogy Törökország 1914. augusztus 2-án titkos szerződést kötött Németországgal.) Oroszország többet ígérhetett ebben a vonatkozásban, különösen akkor, ha figyelembe vesszük a korabeli balkáni helyzetet is. Itt, némileg leegyszerűsítve, az orosz kliensállamok (Szerbia, Bulgária) álltak szemben Törökországgal, illetve a muszlim többségű Albániával. A két balkáni háború (1912-ben és 1913-ban) a fent jelzett frontvonalak mentén robbant ki. Bár Otto von Bismarck azt tartotta, hogy egyetlen német dragonyos életét sem éri meg a Balkán, de Berlin – egyrészt a délkeleti irányú stratégiai terjeszkedése, másrészt legfőbb szövetségese, Ausztria–Magyarország vitális balkáni érdekei miatt – nem maradhatott közömbös az ott történetekkel szemben a XX. század elején.

A brit–orosz–török kapcsolatrendszer még egy további kérdés bonyolította. Az orosz külkereskedelem egyik legjelentősebb útvonala a Boszporusz–szoroson át vezetett (1914-ben az orosz kivitel 37, míg az ország exportjának egyik fő tételét jelentő gabonakivitel 75 százaléka ezen a szoroson keresztül bonyolódott).¹¹ Az oroszok Földközi-tengerre való kijutását korábban határozottan ellenző és gátló britek a XX. század elején a megromlott brit–török és a konszolidálódó brit–orosz kapcsolatoknak megfelelően a kérdést már „megértőbben” kezelték.

Távol-Keleten ugyancsak az orosz terjeszkedés aggasztotta Londont. Itt azonban egy, a brit érdekeket Törökországnál hatékonyabban elősegíteni képes államot talált a brit vezetés: Japánt. Nem csupán Oroszországról volt azonban szó az érdekek egybeesésénél, hanem Kínáról is. A gyenge és széttagolt Kína a századforduló környékén az európai és a japán gyarmatosítás első számú célpontjává vált. A kínai befolyásért folytatott vetélkedésben az érdekelt nagyhatalmak gyakorlatilag elfogadták az amerikai külügyminiszter, John Hay által javasolt ún. nyitott kapuk elvét, azaz a kínai piacokhoz való hozzáférést egyenlő feltételek mellett. (A „nyitott kapuk” elve hivatalosan egyoldalú amerikai szándéknyilatkozat volt, de a nagyhatalmak hallgatóságosan tartották magukat az abban foglalt elvekhez.) A Kína gyarmatosításában érdekelt nagyhatalmak együttműködése még a közös fegyveres fellépésre is kiterjedt, amikor a külföldiek ellen indított „boxer-felkelést” (1899–1901) német, brit, amerikai, francia csapatok verték le. A brit–japán érdekek azonossága 1902-ben formális szerződést is eredményezett a két ország között. Miután a japán–orosz háborúban a japán hadiflotta 1904. február 8-án Port Arthurnál megsemmisítette az orosz hajóhadat, Lord Fisher a japán támadást olyan példaértékű hadmozdulatnak

tartotta, hogy azt tervezte, adott esetben a németek ellen az Északi-tengeren hasonló manővert hajt majd végre a *Royal Navy*.

Londonban azonban VII. Edward, majd különösen V. György (1910–1936) külpolitikai nézeteinél fontosabb volt a *Foreign Office* vezető diplomatáinak a véleménye; sőt, Herbert Henry Asquith miniszterelnök (1908–1916) is jobbra rájuk hagyatkozott e téren. Sir Edward Grey külügyminisztertől kezdve számos németellenes érzelmű tisztviselő töltött be felelős pozíciót a XX. század elején,¹² bár voltak olyanok is, akik a Németországgal való megegyezést szorgalmazták. Így Joseph Chamberlain gyarmati miniszter (1895–1903) több ízben is javaslatot tett a németekkel történő szövetségekötésre. 1901-ben Lord Lansdowne külügyminiszter (1900–1905) folytatott eredménytelen tárgyalásokat a németekkel. A háború kitörése előtt a Berlinnel való megegyezésre az utolsó kísérletet az akkori hadügyminiszter, Lord Haldane (1905–1912) berlini missziója jelentette, amely – többek közt – azért vallott kudarcot, mert a németek a hadiflotta-fejlesztési verseny leállításáért cserébe London semlegességét kérték egy olyan európai háborúban, amelyben nem Németország a támadó fél. A britek egy ilyen szerződés megkötéséből semmit sem nyertek volna. A németek már elvesztették a haditengerészet-fejlesztési versenyt, és így Anglia lényegében egyoldalú előnyöket biztosított volna Németországnak. A brit külügyminisztériumban az 1900-as évek közepén uralkodó hangulat legteljesebb korabeli dokumentumát Eyre Crowe¹³ hagyta ránk. Az angol külügyi tisztviselő leszögezte, hogy „A történelem tanúsága szerint ennek vagy annak a nemzetnek a függetlensége akkor kerül, legalábbis részlegesen, veszélybe, ha egy egyszerre katonailag erős, gazdaságilag hatékony és a határait vagy a befolyását kiterjeszteni szándékozó szomszédos állam” jelenik meg. „Ennek az általános szabálynak egy adott esetre vonatkoztatásánál meg lehet vizsgálni, hogy valamilyen erős és ambiciózus állam nem táplál-e természetes vagy szükségből adódó ellenséges érzületet Anglia iránt; ebből a szempontból Németország jelenlegi helyzetét lehetne megvizsgálni.” Crowe a továbbiakban a Német Császárságot Poroszország örököséként jellemezte, egy olyan államként, amely szisztematikus és folyamatos, elsősorban erőszakos úton elért területi terjeszkedéssel vált jelentős hatalommá egy brandenburgi grófságból. Németország részben hasonló módon vált az egyik, ha nem a legjelentősebb kontinentális nagyhatalommá, ám Európán kívül már szembetalálta magát a „világhatalmakkal”, s egyértelmű, hogy Németország maga is „világhatalommá” kíván válni. A gyarmati terjeszkedés erős gyökeret vert a német közgondolkodásban is, és a terjeszkedés egyfajta követelménnyé lépett elő az egymást követő kormányok számára. A német politikusok egymásra rímelő megnyilvánulásai nem hagynak kétséget afelől, hogy „Németország kifejezetten egy, a jelenlegi hatalmi viszonyok alapján neki jutó szerepen túlmenően sokkal nagyobb és dominánsabb” részt kíván magának a világ politikai színpadán.¹⁴ A Crowe-memorandum egyébként abból a szempontból nem volt úttörő, hogy a Németország elleni katonai és haditengerészeti tervezés már korábban megindult. Lord Fisher 1905-ben egy 1897-ből származó és a német partokat ellenségeskedés esetén blokád alá vonó haditengerészeti tervet helyezett a brit háborús stratégia középpont-

jába, míg Edward Grey külügyminiszter 1906-ban hagyta jóvá azt, hogy részletes háborús tervek készítsenek Németország ellen.

Lord Fisher haditengerészeti modernizációs programja, a Németország elleni esetleges haditengerészeti stratégia kidolgozása, a Németország elleni általános háborús tervek elkészítésének kezdete, valamint a Crowe-memorandum mind arra utal, hogy habár a brit külpolitika Edward Grey erőteljes vezetésével hivatalosan és nyilvánosan folytatta az írásos, szerződéses „el nem kötelezettség” politikáját a nagyhatalmak irányába, a valóságban az 1900-as évek közepétől egyre inkább a német „fenyegetésre” figyelt. A színpalak mögött tapasztalható németellenes érzület miatt a brit kabinet több tagja is aggódott, amiért a kormány túlságosan provokatívan lép fel Berlinnel szemben. Ez a benyomásuk csak megerősítést nyert a második marokkói vagy agadíri válság alatt. Az incidens előzménye, hogy a marokkói szultán elleni fellélek leverésére francia csapatokat vezényeltek Marokkó belsejébe 2011 áprilisában. Július 1-jén a német *Panther* nevű hadihajó váratlanul megjelent Agadír kikötőjében – hivatalosan az ottani német kereskedelmi érdekek védelmére. (A *Panther*t néhány nap múlva a nála nagyobb *Berlin* váltotta fel.) A német haditengerészet megjelenése Marokkó partjainál felidézte Berlin hat évvel korábbi kísérletét, hogy megvesse a lábát Afrika északnyugati részén. Másrészt – brit szempontból – közvetve veszélyeztette az 1904-es *entente cordiale*-t. Harmadrészt London azért is aggódott, mert a helyzet egyik olvasata az lehetett, hogy a németek Agadírban haditengerészeti támaszpontot kívánnak létesíteni – közel a britek egyik legfontosabb stratégiai támaszpontjához, a Földközi-tengerre való ki- és bejutást ellenőrző Gibraltárhoz. A brit válasz egyik része informális, a másik nyilvános volt, de az üzenet mindkét esetben ugyanaz. Grey a kabinet jóváhagyásával magánúton figyelmeztette Lichnowsky herceg német nagykövetet, hogy amennyiben a német egységek Agadírban partra kívánnak szállni, Nagy-Britanniának nem lesz más választása, mint megvédeni az ottani érdekeit, azaz hadihajókat küldeni a helyszínre. A szóbeli *démarche* átadásának napján a kabinet egyik legbefolyásosabb tagja, David Lloyd George beszédet mondott a londoni *Mansion House*-ban. A pénzügyminiszter azt hangsúlyozta, hogy Nagy-Britanniának fent kell tartania „a helyét és a presztízst a világ nagyhatalmai között”. Ha Londont arra kényszerítik, hogy válasszon a béke és a nemzetközi nagyhatalmi státusának feladása között, „akkor nyomatékosan leszögezem, hogy a béke ezen az áron a miénkhez hasonló nemzetnek elviselhetetlen megaláztatás lenne”.¹⁵ A kabinetnek hivatalosan is a külügyekért felelős tagjai – Asquith miniszterelnök és Grey külügyminiszter – még harciasabbak voltak. A válság végül úgy oldódott meg, hogy Németország elismerte Franciaország fennhatóságát Marokkóban, cserébe a mai Kongói Köztársaság területén kapott kompenzációt. A két terület stratégiai fontosságát össze sem lehetett hasonlítani egymással; a Berlin által megszerzett terület mindössze presztízsméntésnek volt jó, a valóságban a német diplomácia újabb kudarcot szenvedett. A német polgári és katonai vezetésben megerősödött az az érzés, hogy Nagy-Britannia és Franciaország összejátszik Németország rovására, és a már létező francia–orosz, brit–francia és brit–orosz megállapodások, noha azok nem irá-

nyultak közvetlenül Németország ellen, Berlin bekerítését célozzák. A berlini stratégiának abban igazuk voltak, hogy a Nagy-Britannia által kötött két megállapodás a potenciális gyarmati ütközőpontok kiiktatásával elvileg lehetőséget adott egy érdekegyezésen alapuló együttműködésre Európában London, Párizs és Szentpétervár között.

A német vezetés a britek által a korábbi években kötött megállapodásokból azt a következtetést is levonta, hogy ha Németország – Franciaországhoz és Oroszországhoz hasonlóan – a gyarmati kérdésekben megegyezésre jut Nagy-Britanniával, akkor más területeken könnyebb lesz szót értenie Londonnal. Az elképzelés egyik támogatója Theobald von Bethmann-Hollweg kancellár volt (1909–1917), aki kritikusan szemlélte a Tirpitz-féle nagyarányú flottaépítést, és különböző csatornákon keresztül megpróbálta azt fékezni. Közvetítőként keresztül azt az üzenetet küldte Londonba, hogy Berlin hajlandó lenne a két ország közötti egyre feszültebb helyzetet enyhíteni a haditengerészeti verseny és a gyarmati kérdések megbeszélésével. Brit részről hajlandóság mutatkozott a párbeszédre, ám Lord Haldane hadügyminiszter 1912 februárjában tett berlini látogatása a korábban már tárgyalt okok miatt nem hozott eredményt. Ezt követően a kancellár álláspontja közeledett a „keményebb” vonal hívééhez. Az első balkáni háború kapcsán – és a Balkánon elsőrendűen érdekelt Ausztria–Magyarország, Németország első számú szövetségese védelmében – Bethmann-Hollweg 1912 decemberében rövid, de annál velősebb beszédet mondott a Reichstagban. Ebben gyakorlatilag leszögezte, hogy ha Németország szövetségeseit támadás érné egy harmadik ország részéről, akkor Berlin „lojalitástól” és „kötelességtől” vezérelve határozottan kiállna a szövetségesei mellett. Majd így folytatta: „Ebben az esetben harcolnunk kellene az Európában elfoglalt helyünkért, valamint a saját jövőnk és biztonságunk védelméért.”¹⁶

A hivatalos brit reakció – a korábbi óvatos és a kétértelműséget mindig gondosan fenntartó megközelítéssel ellentétben – váratlanul egyértelmű volt. Grey külügyminiszter közölte a londoni német nagykövettel, hogy amennyiben háborúra kerülne sor Németország és a francia–orosz szövetség között, Nagy-Britannia Németország ellenségeit támogatná. Két nappal később, december 4-én, a brit külügyminiszter ismét magához kérte a német nagykövetet, s ekkor a balkáni helyzettel kapcsolatban fogalmazta meg a britek figyelmeztetéseit. A megbeszélés egyfajta fordulatot jelzett a brit külpolitikában. Korábban London nem szentelt túl sok figyelmet a Balkánon zajló eseményeknek, ám most az itt megütköző orosz, német és török érdekek miatt a britek számára is felértékelődött a térség. A német–osztrák–magyar[–török] érdekekkel az orosz–szerb kettős állt szemben. London közép-ázsiai érdekeit nem mozdította volna elő, ha a németek a török szövetség révén megjelenének a térségben. Grey profetikusan leírta az 1914 július végi eseménysort: ha Ausztria–Magyarország megtámadja Szerbiát, akkor Oroszország fel fog vonulni Galíciában. Ekkor Németország osztrák–magyar szövetségese segítségére fog sietni, ami logikusan kiváltaná Franciaország belépését a konfliktusba. Ami pedig a továbbiakat illeti, senki sem tudja megjósolni azokat...

A fenti névsorban egy „kakukkojtás” van: Szerbia. A kérdés – a sokat emlegetett háborús felelősség miatt is – logikusan adódik: hogyan került a balkáni állam nagyhatalmi ellentétek középpontjába, úgy, hogy a britek, a franciák és a németek korábban nem nagyon érdeklődtek a régió iránt? A legújabb kutatások szerint az elsőszámú „felelős” ebben az esetben Oroszország: Szentpétervár Szerbiának nyújtott támogatása – és általánosságban az orosz balkáni törekvések – „hozták be” Szerbiát, a Balkán problémáját az európai nagypolitikába. Akár úgy is mondhatnánk, hogy az oroszok „balkanizálták” a nagyhatalmi viszonyokat. Az ismétlődő balkáni válságok egyik, a nagyhatalmi viszonyokra vonatkozó rendkívül fontos közvetett hatása a nagyhatalmak közötti fegyverkezési verseny felgyorsulása volt. Az orosz haderő növelése láncreakciót indított el: a németek és a franciák követték a példájukat, és a brit haderő, különösen az Admirális Első Lordjának, Winston Churchillnek az irányítása alatt álló haditengerészet, újabb mennyiségi és minőségi fejlesztésen esett át ezekben az években. Összefoglalva: a haderők létszáma és felszereltsége magasabb szintre emelkedett, ami az érintett államokban, különösen Oroszországban és Németországban megnövelte a katonai vezetés súlyát az ország politikai életében, és nagyobb önbizalmat adott egy esetleges háború esetére.

Lichnowsky herceg jelentése a brit külügyminiszterrel folytatott megbeszéléseiről meglehetősen erős érzelmeket váltott ki Berlinben, és II. Vilmos december 8-án tanácskozára hívta a szárazföldi és a haditengerészeti erők vezetőit. Ezen a később „háborús tanácsnak” elnevezett megbeszélésen a jelenlévők elfogadták az ifjabb Helmuth von Moltke vezérkari főnök (1906–1914) érvelését, mely szerint a háború „elkerülhetetlen”, és minél előbb tör ki, annál jobb Németország számára. A két eseményből többen elsősorban a Sir Edward Grey által folytatott brit „kétértelműség” politikájának jogosultságát olvassák ki. Addig, ameddig Berlin nem volt biztos a brit reakcióban egy bekövetkező európai háború esetén, „visszafogott” magatartást tanúsított, de mihelyt egyértelművé vált az angol álláspont, a fő kérdés nem az lett, hogy megpróbálja-e Németország szétörni a köréje épített szövetségi rendszert, hanem az, hogy erre mikor kerüljön sor. A „háborús tanács” álláspontjának egy másik olvasata szerint a britek Németországgal szembeni magatartásának keményedése és egyértelműbbé válása nem játszott jelentősebb szerepet a háborút sürgetők körében Berlinben. Az ifjabb von Moltke és a német szárazföldi vezérkar többsége nem tartotta komoly ellenfélnek a brit szárazföldi erőket, különösen a búr háború óta, amelyben a briteknek évekre volt szükségük, hogy számottevő anyagi, technikai és létszámbeli fölényüket érvényesítsék ellenfeleikkel szemben.¹⁷ Ami pedig a sokkal hatékonyabb brit haditengerészetet illeti, az elképzelések szerint a Schlieffen-féle villámháborúval még azelőtt eldönthetik a háborút, hogy a britek által feltételezhetően bevezetendő tengeri blokád érezteti a hatását. Ugyanakkor azonban a tanácskozára meg nem hívott politikai vezetés, élén Bethmann-Hollweg kancellárral, rövid időn belül elérte, hogy a megbeszélés, amelyen egyébként semmilyen határozat sem született, hivatalosan mindössze egy epizód maradjon.

A balkáni háborúk és az európai helyzet – némi túlzással – 1913-ban és 1914

első felében, az ír helyzet kiéleződése miatt, háttérbe szorult Nagy-Britannia közvéleményében.. Az Írországot Nagy-Britanniához csatoló 1800-as *Act of Union* óta az írkérdés gyakorlatilag mindig is akut probléma volt a Brit-szigeteken. A XIX. század első felében az ír katolikusok emancipációjáért folytatott küzdelem, az 1840-es években az írországi burgonyavész és a nyomában fellépő éhínség, majd a század második felében megerősödő, részben az Amerikai Egyesült Államokból irányított és támogatott függetlenségi mozgalom tartotta napirenden *Eire* ügyét. A brit politikai elit és a közvélemény is kettészakadt a kérdés megítélésében: a liberálisok támogatták az ír önkormányzat (*Home Rule*) megadását, míg a konzervatívok – és unionisták – ellenezték azt. 1912-ben az északír tartományokban (Ulsterben) az ún. Önkéntesek (*Volunteers*) kezdtek el szervezkedni az ír önkormányzat ellen és az unió mellett, míg délen az önkormányzat támogatói aktivizálódtak. Ugyanakkor Ulsterben több százezren kötelezték el magukat írásban, hogy ellenállnak a *Home Rule* törekvéseknek. A helyzet pattanásig feszült; mindkét oldal fegyverkezett, sőt, az ulsteri unionistákat egyes brit katonai vezetők még arra is biztatták, hogy fegyveresen szálljanak szembe az önkormányzatot támogatókkal. 1914 márciusában a válság újabb kritikus szakaszba jutott, miután a liberálisok uralta Alsóház kétszer is megszavazta a *Home Rule* törvényjavaslatot, amit a konzervatívok és unionisták által uralt Lordok Háza mindkétszer visszautasított. Noha Asquith miniszterelnök azt a kompromisszumot ajánlotta, amelynek alapján aztán 1921-ben egyezség született, azaz hogy a hat északi megyét (Ulstert) vegyék ki a *Home Rule* hatálya alól, az ír önkormányzat ellenfelei ezt is elvetették. A helyzetet egy újabb incidens (félreértés) súlyosbította. Brit katonai vezetők arra figyelmeztették a déli Kildare-megyében található Curragh-ban állomásozó brit erőket, hogy esetleg bevethetik őket az ulsteri Önkéntesek ellen, ám azok, akik nem hajlandók fegyvert fogni az unió északír hívei ellen, felmentést kérhetnek az akcióban való részvétel alól. Az ún. curragh-i lázadás (*Curragh Mutiny*) óriási felzúdulást váltott ki a királyságban, s végül semmilyen bevetésre nem került sor. Sőt, a kormány tagadta azt is, hogy egyáltalán ilyen terv létezett volna. Az ír válság lecsendesítésére – és talán megoldására – V. György júliusra konferenciát hívott össze a Buckingham Palace-be.

A brit politikai élet szereplőit, valamint a közvéleményt az írkérdés szinte teljesen lekötötte. Némi túlzással azt lehetne mondani, hogy az osztrák–magyar trónörökös, Ferenc Ferdinánd és felesége, Zsófia hercegnő meggyilkolása június 28-án „mínuszos” hír volt a brit sajtóban.¹⁸ Sőt, Herbert Asquith miniszterelnök a Szerbiának átnyújtott osztrák–magyar ultimátum kapcsán enyhe megkönnyebbüléssel meg is jegyezte, hogy „Ez elvonja majd a figyelmet Ulstertől, ami jó dolog”.¹⁹ Írországból polgárháború fenyegetett, aminek az esélye csak nőtt azt követően, hogy a londoni megbeszélések július végén eredménytelenül végződtek. Az európai háború kitörése az írkérdést, természetesen, háttérbe szorította, de 1916-ban húsvétkor az ír köztársaságiak felkelést robbantottak ki. Az április 24-én kezdődött megmozdulás mindössze hat napig tartott. Habár a németek erőtlén kísérleteket tettek a köztársaságiak támogatására, a húsvéti felkelés nem okozott semmi különösebb fennakadást

a brit háborús erőfeszítésekben. Az írkérdés, legalábbis átmenetileg, nyugvópontra jutott, amikor az 1921 decemberében megkötött angol–ír megállapodás alapján egy év múlva, 1922-ban a Brit Nemzetközösségen belül – domíniumi státussal – megalakult az Ír Szabad Állam (*Irish Free State*). Az új államalakulatot a 26 „déli” megye alkotta, míg a hat „északi”, Ulster, az Egyesült Királyság része maradt.

A jelek szerint Edward Grey külügyminiszter sem vette kezdetben túlságosan komolyan az osztrák főherceg meggyilkolását, illetve az utána következő diplomáciai és egyéb manővereket, egészen július 24-ig. Csak ekkor vetette fel a Balkánon kialakult feszült helyzetet a kabinet ülésén. A brit külügyminiszter még ekkor is feltehetően abból a meggondolásból indult ki, hogy a korábbi válságokat – így a két marokkói 1905-ben és 1911-ben, valamint a két balkáni háborút 1912-ben és 1913-ban –, amelyekben az európai nagyhatalmak vagy közvetlenül, vagy közvetve érintve voltak, mindig sikerült diplomáciai úton megoldani. Ezúttal feltehetően az első marokkói válság utáni algecirasi konferencia lebegett a szeme előtt, amennyiben a *Foreign Office* négyhatalmi (brit, francia, német és olasz) közvetítést ajánlott az egyre harciasabb Osztrák–Magyar Monarchia és Oroszország között. Grey korábban azt is felvetette, hogy az oroszokon és a németeken keresztül kellene nyomást gyakorolni Szerbiára és a Monarchiára, de sem Szentpétervár, sem Berlin nem kívánta visszafogni a szövetségesét. Amikor Belgrád azt fontolgatta, hogy elfogadja az osztrák ultimátumban követeléseket, az oroszok gyakoroltak nyomást rájuk annak érdekében, hogy utasítsák el annak legfontosabb pontját, azt, hogy osztrák hivatalos személyek is részt vehessenek az ügy szerbiai kivizsgálásában.

Edward Grey az osztrák–magyar–szerb vitában kétértelmű álláspontot foglalt el. Egyfelől azt közölte július 24-én (pénteken) gróf Mensdorff-fal, a Monarchia londoni nagykövetével (1904–1914), hogy Bécs követeléseiinek nagy részét elfogadhatónak tartja (majd, mint aki jól végezte dolgát, elutazott vidéki birtokára horgászni). Másfelől azonban legitimnek tartotta azt is, hogy Oroszország Szerbia védelmében fellépjen Ausztria–Magyarországgal szemben. (A franciák, a britekkel ellentétben, kezdettől fogva illegitimnek és elfogadhatatlannak tartották a Szerbiával szembeni követeléseket.)²⁰ A brit álláspont tudatos vagy nem tudatos kétértelműsége gyakorlatilag a hadüzenetig megmaradt. Július 30-án Grey Lichnowsky hercegnek azt mondta, hogy Nagy-Britannia távol marad egy olyan háborútól, amelyben Ausztria–Magyarország, Oroszország és Szerbia vesz részt, de a szövetségesei mellé áll, ha Németország és Franciaország is belép a fegyveres konfliktusba. Németországban két nappal később, augusztus 1-jén – válaszul a július 29-i orosz általános mozgósításra – elrendelték az általános mozgósítást.

Maguk az oroszok teljességgel elfogadhatatlannak tartották az osztrák–magyar követeléseket. Noha a mozgósítás iránya egy Osztrák–Magyar Monarchia elleni fellépésre utalt, Szentpéterváron már egy ideje a vezetők többsége nem tartotta a Monarchiát autonóm szereplőnek az európai nagypolitikában, hanem mindössze Németország előretolt bástyájának. Ebből a logikából következően a Monarchiával szembeni intranzigencia a júliusi válság idején felfogható akár úgy is, hogy Szentpé-

tervár alkalmasnak tartotta az időpontot arra, hogy fegyveresen nézzen szembe az orosz érdekeket érintő – vélt és valós – német fenyegetésekkel. Berlin ugyanakkor inkább az osztrák–szerb vita gyors rendezését szeretete volna, adott esetben a Monarchia hadseregének gyors győzelmét. A konfliktus lokalizálására azonban Oroszországban nem volt meg a szándék, így az arra irányuló német elképzelések alaptalanok voltak.

Augusztus 1-jén viszont a londoni német nagykövet azt jelentette haza, hogy a brit külügyminiszter nem zárja ki: ha Németország nem támadja meg Franciaországot, akkor Nagy-Britannia semleges marad, sőt garantálja Franciaország távolmaradását is a konfliktustól! A nagyköveti távirat nagy felfordulást okozott Berlinben, ahol a vezérkar, von Moltkéval az élen, a katonai felvonulás folytatását és a támadást követelte, többek között azzal érvelve, hogy már túl késő megállítani az előkészületeket. A polgári vezetés, Bethmann-Hollweg kancellárral az élen, a brit javaslat figyelembevételét ajánlotta, és ezúttal II. Vilmos is melléjük állt. A császár táviratban köszönte meg V. Györgynek a javaslatot, amit Berlin örömmel elfogad. Ekkor azonban Londonon volt a meglepődés sora. Edward Grey-t a Buckingham-palotába rendelték, és magyarázatot követeltek tőle. A megbeszélés után Berlint értesítették, hogy „félreértés” történt, és másnap Grey tisztázza az ügyet gróf Lichnowskyval. Grey magatartását sokan sokféleképpen magyarázták. Többen felvetik annak lehetőségét, hogy ha bármilyen utalást is tett a háborúból való kimaradásra, az esetleg pártpolitikai okokból történt. A Liberális Párt jelentős része nem kívánt részt venni semmilyen háborúban, a kormánynak a háború kérdésében az ellenzéki Konzervatív és Unionista Pártra kellett támaszkodnia. A közvélemény többsége ellenezte a háborút; a sajtót illetően szinte kizárólag a *The Times* állt ki az abban való majdani részvétel mellett. Maga a *Foreign Office* is inkább minimalizálta az *entente* jelentőségét; Nagy-Britanniát semmi kötelezettség nem terhelte volna egy, a Monarchia és/vagy Németország ellen irányuló francia–orosz akció esetén. Ám az is lehetséges, hogy valóban félreértés történt, és Grey esetleges homályos utalásait a német nagykövet értelmezte tévesen.²¹

A brit kabinet július 29-i ülésén valóban szó volt semlegességről – Belgium semlegességéről, amit az ország függetlenségének szavatolásával együtt az 1839-ben a nagyhatalmak által aláírt londoni szerződés garantált. Belgium stratégiai helyzet foglalt el a brit biztonságpolitikában a Brit-szigetekhez való közelsége, valamint a La Manche-csatornán zajló forgalom ellenőrzése miatt. Belgium stratégiai jelentősége a világháború előtt újabb dimenzióval bővült Nagy-Britannia számára. A londoni stratégiák úgy számoltak, hogy Németország nem tudja Franciaországot (gyorsan) legyőzni, ha a megerősített francia állásokat a közös német–francia határ mentén kell támadni. Egy elhúzódo kétfrontos anyagháborúban – Oroszországgal és Franciaországgal szemben – pedig a németek hátrányba kerülnének és a siker katonai lehetősége nagymértékben csökkenne számukra. Ha azonban a németek a semleges Belgiumon keresztül – az 1839-es szerződés megszegésével – intéznének támadást Franciaország ellen, akkor a német csapatok kisebb ellenállással találkozának – leg-

alábbis kezdetben –, és nőnének Berlin esélyei a katonai győzelemre. A brit vezetés mindenáron el akarta kerülni azt, hogy egyetlen nagyhatalom uralja Európát – egyes politikusai már napóleoni ambíciókat tulajdonítottak II. Vilmosnak. Így amikor a német csapatok augusztus 4-én hajnalban átlépték a belga határt, Nagy-Britannia ultimátumot intézett Németországhoz, hogy vagy abbahagyja az ottani hadműveleteit és kivonja csapatait, vagy szembe kell néznie a brit hadüzenettel.

A Berlinnek adott határidő lejártakor, 1914. augusztus 4-én Öfelsége Kormánya bejelentette a hadiállapot beálltát Németországgal szemben. Herbert Asquith kormánya így morális előnybe került a németekkel szemben (Belgium szerződésben garantált függetlenségének megvédése okán), és a korábban a háborút ellenző liberálisok „összezártak” Asquith és Grey mögött (azaz pártpolitikai szempontból is hasznot tudott húzni a kormány a hadüzenetből), továbbá az „írkérdés” is átmenetileg lekerült a napirendről.

A hadüzenet nagy megkönnyebbülést okozott, elsősorban Párizsban. Ezzel ugyanis véget ért az évtizedes bizonytalanság a valódi brit szándékokat illetően.²² Noha túlzás lenne azt állítani, hogy az európai háború kitörését mindenki lelkesen fogadta, a nagyhatalmak politikusainak, katonai vezetőinek és közvéleményének többsége nagy reményeket fűzött egy gyors és sikeres háborúhoz. A megelőző évek, hónapok és napok drámai és tragikus eseményeinek egyik főszereplője, Sir Edward Grey azonban jóval józanabban mérte fel a jövőt: „Ezen a napon egész Európában kialszanak a lámpák; s a mi életünkben meggyújtva már nem is fogjuk látni őket.”

Foto: Fortepan 75349 / Rosta László

Jegyzetek

- ¹ Keith, Lowe: „When two scribes go to war ...” The Daily Telegraph, February 26, 2014, 29.
- ² Clark, Christopher: *The Sleepwalkers. How Europe Went to War in 1914*. Penguin Books, 2013, 213.
- ³ A német–orosz „viszontbiztosítási” szerződés előírta, hogy Oroszország háború esetén Németországgal szemben semleges marad, kivéve azt az esetet, ha Németország támadja meg Franciaországot, míg háború esetén Németország semleges marad Oroszországgal szemben, amennyiben Oroszország nem támadja meg az Osztrák–Magyar Monarchiát.
- ⁴ Ferguson, Niall: *The Pity of War 1914–1918*. Penguin Books, 1999, 53.
- ⁵ Leander S. Jameson vezetésével mintegy 600 felkelő támadta meg 1895. december 29-én Fokváros gyarmatról kiindulva Transvaalt abban a reményben, hogy felkelést tudnak szítani a búrok ellen. A támadás négy napon belül összeomlott, és az életben maradt felkelők nagy részét Pretoriában bebörtönözték.
- ⁶ Lásd például: Keegan, John: *The First World War*. Alfred A. Knopf, New York, 1999, 30.
- ⁷ MacMillan, Margaret: *The War That Ended Peace. The Road to 1914*, 2014, 78–79.
- ⁸ Clark, Christopher: *The Sleepwalkers*, i. m., 166.
- ⁹ Az amerikai és a német haditengerészeti fejlesztésre egyaránt nagy befolyást gyakorolt Alfred Thayer Mahan 1890-ben megjelent *The Influence of Sea Power Upon History 1600–1783* című könyve.
- ¹⁰ A kérdésről a korszakra vonatkozóan megemlíthető: McLean, Roderick: *Royalty and Diplomacy in Europe 1890–1914*. Cambridge University Press, Cambridge, 2001, 251.
- ¹¹ MacMillan, Margaret: *The War That Ended Peace*, i. m., 181.
- ¹² Lichnowsky herceg, londoni brit nagykövet (1912–1914) szerint „Sir Arthur Nicolson and Sir W[illiam] Tyrrell were the two most influential men at the Foreign Office after the Minister. The former was no friend of ours ... [Sir. W. Tyrrell] at first ... gavored the anti-German policy, which was then in fashion amongst the younger British diplomats.” Prince Lichnowsky: *My Mission to London 1912–1914*. http://archive.org/stream/mymissiontolondo00inlich/mymissiontolondo00inlich_djvu.tx, 29–30.
- Sir Arthur Nicolson madridi nagykövet volt 1904–1905 és szentpétervári nagykövet 1906–1910 között; Sir William Tyrrell Sir Edward Grew külügyminiszter személyi titkára volt 1907–1915 között.
- ¹³ Eyre Crowe 1885–1925 között szolgált a brit külügyminisztériumban; a *Memorandum on the Present State of British Relations with France and Germany* írásakor (1907) az ún. Nyugati Osztály vezető tisztviselője volt.
- ¹⁴ *German History in Documents and Images*. Volume 5. Wilhelmine Germany and the First World War, 1890–1918. Perceptions of German Foreign Policy in England (January 1, 1907). http://germanhistorydocs.gidc.org/pdf/eng/603_Percept%20Germ%20For%20Policy_107.pdf.
- ¹⁵ In Clark, Christopher: *The Sleepwalkers*, i. m., 210.
- ¹⁶ In uo., 329. – A beszédet egyesek David Lloyd George Mansion House-beli beszéde inverzének tartják.
- ¹⁷ A búr háború még egy másik vonatkozásban is szerepet játszhatott a világháború előtti brit kül- és biztonságpolitikában: egyes feltételezések szerint az 1907-es brit–

oroszkonvenció megkötése azt is szolgálta, hogy London ne maradjon diplomáciailag olyan elszigetelt, mint volt a búr háború során.

¹⁸ Asquith miniszterelnök, aki ekkor éppen Venetia Stanley-be volt szerelmes, és akivel intenzív levelezést folytatott, Winston Churchill szerint időnként még a kabinetüléseken is szerelmes leveleket írogatott, mindössze július 24-én említette meg az egyik levelében az európai válságot, miután az ír válságról tartott tanácskozás kudarcba fulladt. MacMillan, Margaret: *The War That Ended Peace*, i. m., 492.

¹⁹ In uo., 544.

²⁰ Többen, köztük Szergej Szazonov orosz külügyminiszter (1910–1916), visszatekintve, úgy vélték, hogy Nagy-Britannia egyértelműbb politikájával megakadályozhatta volna a háborút. (Lásd Galántai József: *Az első világháború*. Gondolat, Budapest, 1980, 118.) Edward Grey azonban július 29-én egyértelműen fogalmazott gróf Lichnowsky londoni német nagykövetnek, amikor kijelentette, hogy nincs ugyan titkos egyezség Nagy-Britannia és Franciaország között, de London egy francia–német háborúban Párizs mögé fog állni. (Egy Ausztria és Szerbia közötti háborúban pedig érdektelenséget nyilvánított.)

²¹ Lichnowsky herceg a visszaemlékezésében ugyancsak félreértésre utal: „Sir W. Tyrrell called me on the morning of the 1st August to tell me that his chief still hoped to find a way out. Would we remain neutral if France did? [...] In the afternoon he [Sir William Tyrrell] only talked about Belgian neutrality and the possibility that we and France might face one another in arms without attacking. ... This was not a proposal at all, but a question without any guarantee.” Prince Lichnowsky: *My Mission to London 1912–1914*, i. m., 37.

²² Edward Grey még augusztus 1-jén is azzal védekezett Sir Arthur Nicolson előtt, amikor az szemére vetette, hogy mindig is biztosította a franciákat arról, hogy Nagy-Britannia melléjük áll német támadás esetén, hogy „[Cambon] kezében nincs semmilyen írás”. In MacMillan, Margaret: *The War That Ended Peace*, i. m., 580.

DR. BENKE GYÖRGY: A MUNKÁCSI „ZUGGIMNÁZIUM”

Király Zoltán, sárospatak–bodroghalászi református lelkipásztor nyugdíjas korban megírta dokumentumértékű visszaemlékezéseit szülővárosáról, Munkácsról. Dolgozatának címe: *Munkács. Különös tekintettel a 20-as évek helyi nyelv jogi küzdelmeire*. Írását 1980-ban fejezte be. A kézirat több mint 200 géppel írt oldal, melyet 80 eredeti vagy fénymásolt képeslap, fénykép, korabeli újságcikk és egyéb dokumentum illusztrál. Egy példánya a Sárospataki Református Kollégium tudományos gyűjteményeinek adattárában található.

A szerzőnek eredetileg az volt a szándéka, hogy középiskolai tanulóévei legnehezebb időszakát, az első világháború utáni éveket, tanulásának körülményeit, iskolájának a fennmaradásért és továbbélésért folytatott küzdelmeit feljegyezze. Szükségét látta azonban a történelmi előzmények legalább vázlatos ismertetésének, mert „az ezeréves múlt azt bizonyítja, hogy nehéz volt a magyar élet mindenkor, nehéz volt Munkácson is magyarnak lenni”. Így aztán megtudjuk azt is, hogy a Vereckei-hágón átkelve Árpád itt pihent meg honfoglaló seregével, és „ők nevezték el Munkásnak vagy Munkácsnak, mivel idáig nagy munkával és fáradtsággal jutottak el”. Érdekes adatokat tudhatunk meg a munkácsi várról is. A vár falai fölé emelkedő oszlopról ledöntötték a nagyméretű turulmadarat. Ennek méreteit – és az ottani nemzetiségi állapotokat – híven tükrözi az a fénykép, mely a már földön levő turulmadáron ülő, puskát tartó katonát ábrázol. Ahogy a szerző apostrofálja a katonát: „magyarul beszélő, ruszin nemzetiségű csehszlovák katona”.

A visszaemlékezésnek azonban derekas része annak leírása, hogy az első világháború utáni években milyen küzdelmet folytattak a munkácsi magyar Állami

Főgimnázium tanárai azért, hogy a gimnázium csak magyarul tudó diákjai tovább tanulhassanak és a magyarországi gimnáziumok segítségével vizsgabizonyítványt kaphassanak. Illegálisan működött ez az iskola, de tudtak róla az illetékes hatóságok. Hivatalosan „titkos tanintézetként” tartották számon (látni fogjuk: nagyon is számon tartották!); az iskola tanárai „katakomba gimnáziumnak”, a diákjai „zuggimnáziumnak” nevezték.

A világháború be-

A Fő-Gimnázium

fejezése után Kárpátalját az újonnan alakult Csehszlovákiához csatolták. 1925-ig az addigi magyar állami gimnázium falai között csak ruszinul folyt a tanítás, majd ezt az 1925–1926-os iskolai évtől fokozatosan cseh nyelvű tagozattal egészítették ki, az odatelepedett cseh nemzetiségű állami alkalmazottak igényeinek megfelelően. Az ott élő őslakos magyarság iskolaköteles diákjait eleinte cseh tagozatú, majd önálló cseh tanítási nyelvű iskolákba irányították. 1938-tól, a visszacsatolástól az újra magyar állami főgimnáziumban magyar és ruszin nyelvű tagozata volt az iskolának, 1945-től kezdve pedig orosz nyelvű tanintézet lett.

Az új cseh éra úgy kezdődött, hogy 1919 augusztusában plakátok jelentek meg a városban, melyek szerint a Csehszlovákiához tartozó „Podkarpatska Rus” határai között minden nemzetiség használhatja anyanyelvét a csehszlovák alkotmányban lefektetett nyelvjogok alapján. „Masaryk államelnök ugyan komolyan gondolta ezt a nyelvhasználati jogot – írja a szerző –, de a végrehajtási szervek sovinizmusa meggátolta ennek megvalósulását.” A magyarság nyelvjogaiért többször Prágában járt küldöttséget végül csak ezzel tudta biztatni az államelnök: „Köztársaságunkban mindenkinek annyi joga van, amennyit ki tud harcolni magának.” A plakátokon közlött jogoknak megfelelően 1919 őszén is az addigi rend szerint akarta megkezdeni a magyar állami gimnázium az új iskolai évet. Király Zoltán így írja le az évnnyitó lefolyását:

„A szokásnak megfelelően szeptember 11-én ünnepi évnnyitóra gyűltek az eddigi magyar tanárok és tanítványaik. Már elkezdtek az ünnepélyt, midőn a tornateremből, az iskolai ünnepélyek színteréről kihívatja az igazgatót (dr. Jankovits József Mihályt) Dragula Miklós (egy volt tanítványa), és az igazgatói irodában közli vele, hogy az ungvári cseh tanügyi referátus megszüntette a magyar nyelvű oktatást minden tanintézetben, s leváltja az eddigi tantestületet, ha nem tudja, vagy nem akarja vállalni esküvel a ruszin nyelven folytatandó munkát. Közli továbbá, hogy őt, dr. Jankovitsot feltétel nélkül elbocsátja. Ezután Dragula bemegy a tanulókkal teli terembe, azoknak is tudtul adni a tanügyi döntést, melynek végeztével az iskolai évnnyitót felfüggesztve azzal küldené haza a tanulókat, hogy a további intézkedésről értesítve lesznek. Előbb kínos szünet, a diákság néma csendben, megdöbbenben áll, majd felcsendül ajkán a magyar *Himnusz*, és csak a *Szózat* végakkordjainál vonul ki a teremből. A szemekben könny és elszánás, midőn az új igazgató kiharancsolja őket az alma mater falai közül. Az utcán együtt maradnak, várván tanáraikat, közben cseh katonarendőrök egy szakasza hosszú létrával leszedi a gimnázium oromzatáról a magyar címet és a magyar felírást. Úgy tűnik: a magyar gimnázium s minden magyar anyanyelvű intézet megszűnt. Valójában további életük új, bár kínosabb fejezete kezdődött el.”

A tanárok – egy kivételével – a hűségüket nem tették le. Mikor ezt a tanári szobában testületileg közölték az új igazgatóval, méghozzá egy lengyel származású, de már itt született és magyarrá lett tanár megfogalmazásában („Nem leszünk nemzetárulókká”), az új igazgató ingerülten kiáltotta: „Vigyék hát fiókjuk tartalmát, mindnyájan el vannak bocsátva.”

Ezután népszavazás jellegű mozgalom indul a magyar nyelvű iskoláért. A tizenkilencezer megkérdozettből tizenhatezer aláírja a magyar iskoláért szerkesztett petíciót. A városi tanács is kinyilvánítja a magyar iskola szervezésének szándékát. A magyarok egyetlen felekezeti jellegű iskolája, a római katolikus zárdaiskola rögtön segíteni kész, és megnyitja kapuit a magyarul tanulni, továbbtanulni akaró tanulók előtt, és egyáltalán a magyar kulturális rendezvények előtt. Az eddigi leányiskola nemre, felekezetre, sőt nemzetiségre tekintet nélkül felvesz minden odajelentkezőt. Magyar, rutén, protestáns és magyar-zsidó gyermek is tanulhat ott. Sőt, a magyar elemi iskolából elbocsátott tanítók is tanítanak a „nővérek” mellett. Iskolai ünnepeiken túl más magyar kulturális eseményeket is rendez az iskola, s ezekben szerepet vállalnak a protestáns közeleti férfiak és nők is. Az ily módon többletmunkát vállaló zárdaiskola fenntartását sok vagyonos magyar és magyar érzelmű sváb, ruszin és zsidó öslakos segítette anyagilag is.

Az elemi népoktatásban meglehetősen nagy káoszt okozott a trianoni „határrendezéssel” előállott helyzet, a cseh közigazgatás. Az egyre növekvő számú, főleg a közigazgatásban alkalmazott cseh lakosság számára megszervezték a cseh nyelvű elemi iskolát – modern, újonnan felhúzott épületbe telepítve azt. Munkácson 1921-ben nagyobb számban laktak magyarok, zsidók, sőt németek és cigányok is, mint szlovákok vagy csehek. E nemzetiségek, vagyis az öslakosság sürgetésére a magyar nyelvű elemi iskola mellett állami fedezettel létrehoztak héber, ruszin, német és cigány nyelvű elemi iskolát is, melyekben kétnyelvű, anyanyelvű és cseh nyelvű oktatás folyt, hogy ezzel is csökkentse a magyar nyelvű iskolák jelentőségét, ahová eddig e nemzetiségek gyermekei jártak. Hivatalosan a prágai kormány „kisebbségi tanintézeteknek” nevezte ezeket a nemzetiségi iskolákat, noha a cseh nyelven tanulókhoz képest ezek voltak többségben.

Az addigi magyar főgimnáziumban nem lehetett tovább magyar nyelven tanulni. Az iskola területén tilos volt a magyar nyelv használata; a magyar anyanyelvű diákok még egymással vagy magyar tanáraikkal sem társaloghattak magyarul. De mi legyen azokkal a diákokkal, akik a magyar gimnáziumban kezdték tanulmányaikat, és se ruszin, se cseh nyelven nem tudtak? (Ezek közé tartozott a visszaemlékezés írója, Király Zoltán is.) A volt gimnázium – elbocsátott – tanárai kérelmet nyújtottak be az oktatási ügyek minisztériumába egy magyar tannyelvű magángimnázium megnyitására. A legszükségesebb követelmények adva voltak: megfelelő tanárok, elegendő létszámú tanuló, a taníttató szülők és a magyar kultúra ápolását és fenntartását szívükön viselő öslakosok által biztosított anyagai alap, a magyar-zsidó hitközség által iskolaépület céljára felajánlott imaház. A tervezett magániskola megindításához az engedélyt azonban nem kapták meg.

A sikertelen hivatalos próbálkozás után nem volt mit tenni, titokban létrehozták a magángimnáziumot. A helybeli önálló iparosok kaszinóját a délelőtti órákra megkapta a magyarul továbbtanulni akaró 5. osztály (ahová Király Zoltán is járt). Egy idő után gyanússá lett a reggelenként odajáró ifjak csoportja, s a rendőrség külön nyomozót állított be a kaszinó és az ott folyó tevékenység megfigyelésére. A rend-

őrség hamarosan megtiltotta a kaszinóban az ilyen „gyülekezést”. Ezután a tanárok – az „osztályt” kisebb csoportokra osztva – különböző helyeken, magánházaknál, mosókonyhákban, tanyákon folytatták a tanítást. Király Zoltán így írja le titkos iskolába járásukat és tanulásukat:

„A többi csoport tagjai nagyobb házak mosókonyháiban, a kevésbé forgalmas helyen lakó tanárok lakásában folytatták tanulmányaikat. Így a Kórház utcában, a Vozáry tanári család lakásán, ahol az agg Vozáry Gyula már csak asszisztált, de két tanár gyermeke, Aladár és Erzsébet [...] mint házigazdák, említett tanártársaikkal, osztályonkénti tagozódásban tanítanak. Kevés a könyv, könyvlapok, jegyzetelés, ezek sokszorosítása segít a hiányon. Nem iskolatáskában, hanem újságpapírba csomagolva hordják a diákok tanszereiket. Nem csoportosan, hanem egyenként közelítik meg az »Iskolautcát«, s benne a titkos gimnáziumot. Tanáraik szintén. Ügyeletes diák figyel a kapualjban, s jelzi a veszélyt, ha rendőr közelít, vagy gyanús »civilt« lát őgyelegni a Kórház utcában. Ilyenkor lezárul a kapu, s a régi, elhanyagolt temetőkertig nyúló telek végén a titkos átjárón, a deszkakerítésből meglazított, kiemelhető darab nyílásán keresztül menekül a csoport, s eltűnik a bozótosban. Csak két-három leánynövendék marad hátra a zongora körül. Ugyanígy rendezkednek be a többi »központban« is. Faágakból font sövényen, kőkerítéseken vágott réseken át oszlanak szét, illetve jönnek össze a tanórákra, úgy, hogy együttesen, leleplező módon sohasem sikerült elfogni egyetlen tagot sem. (Ilyen értelemben a tanulók maguk nevezték el az intézetet »zuggimnáziumnak«.)”

A volt magyar gimnázium igazgatójának fia (dr. Jankovich László), iskolába járásuk ilyen körülményeire visszaemlékezve, ezeket írja:

„Emlékszem, hogy a legelőkelőbb lakás Dégenfeld Pál osztálytársam szüleié volt. A gazdag zsidó család nagyon kitett magáért, egyik legszebb bútorozott szobáját bocsátotta rendelkezésünkre. Kényelmes fotelokban, párnázott széken, perzsaszőnyeggel terített pamlagon, kanapén üldögéltünk, és így figyeltük tanáraink előadását. Tudtuk azt, hogy nem szabad semmihez sem nyúlunk, vigyáztunk a bútorzatra, lábainkkal nem értünk sem az asztalok, sem pedig a székek lábaihoz, kíméltük a szőnyeget, és mielőtt a lakásba léptünk, cipőnket a leggondosabban letisztítottuk. Arra is ügyeltünk, hogy ne hordjunk szöges talpú vagy sarokkvassal ellátott cipőket, ha előkelő, szépen berendezett szobában volt a tanítás.

Arra is emlékszem, hogy legszívesebben a Szentmiklóssy családhoz jártunk tanuló órákra, mert ezek jómódú földművesek voltak, udvarukon a szépen kitisztított pajtában jöttünk össze, vagy a melegebb tavaszi időjárás beköszöntésekor a kertben levő, bokrokkal, fákkal körülkerített szaleltiben. Itt nem kellett tartózkodóan viselkednünk, félni attól, hová lépünk, nem karcolunk-e valamit össze, itt vígan futkározhattunk az órák közti szünetekben, lármázhattunk, mert nagy, tágas udvar volt, a szomszédok legalább száz méterre voltak. Ide általában a hátsó kerti ajtón jártunk, tehát nem kellett félnünk a cseh csendőröktől.”

E magániskola titokban működött, de a magyar kormány tudtával és segítségével. A magyar gimnázium volt igazgatója, dr. Jankovits József Mihály és egyik

tanártársa, R. Vozáry Aladár szökött át a határon, hogy az illetékes minisztériumban megbeszéljék a vizsgáztatás lehetőségét. A miniszteri osztálytanácsos úgy ítélte meg, hogy ez az ügy túl van hatáskörén, ezért a miniszterelnökhöz küldte őket. A miniszterelnökkel, Teleky Pállal folytatott beszélgetését így mondta el Vozáry Aladár Király Zoltánnak:

„– Jöjjenek át tanítványaitok bármelyik határhoz közel eső intézetünkhöz, levizsgáztatjuk őket, igazolásotok alapján Magyarországon mindenütt érvényesíthetik bizonyítványaikat a továbbhaladásnál.

– Éppen ezt nem tehetik meg – feleltem, a csehszlovák útlevel-kiállító hatóságok teljes elzárkózása, a tanulók nagy száma, a tanári kar és a szülők biztonsága és a tiltott határátlépések növekvő kockázata miatt.

– Mit parancsolsz tehát? – kérdezte Teleky.

– Azt, hogy a tanítványainkat otthonainkban is levizsgáztathassuk és vizsgai jegyzőkönyvük alapján itt állíttassanak ki a bizonyítványok. A jegyzőkönyvek ide-, a bizonyítványok hazaviteléről gondoskodni tudunk a »mezsgye« [a határ két oldalán összeérő magyar gazdák földjeinek határánál] két oldalán lakó magyarokkal szövetkezésben – válaszoltam.”

Teleky elfogadta ezt a javaslatot és azonnal intézkedett. Megbízta a volt gimnázium két tanárát a vizsgáztató bizottság elnöki tisztének ellátásával, a tanításban részt vevő tanárokat a vizsgák megszervezésével, a vizsgai jegyzőkönyvek felvételével és hitelesítésével. Közoktatási minisztere pedig kiadott egy rendeletet, hogy az átcsempésztett jegyzőkönyvek alapulvételével a miskolci Királyi Katolikus Főgimnázium állítsa ki az osztálybizonyítványokat. Az első ilyen vizsga 1919-ben meg is történt. Király Zoltán így írja le ezt a vizsgájukat:

„Két Friedman fiú tanult e titkos gimnáziumban. A kisebbik, Gusztáv, ötödikes ebben az időben. A szülők magyaroknak vallották magukat és a magyar értelmiségi társadalom tagjainak számítottak természetszerűleg. Zsidó voltukat vallásfelekezetiekként élték meg. Némi földbirtokuk és azt kiegészítő földbérletük volt Dercen község határában Munkácstól mintegy hat kilométernyire. Itt volt állandó lakásuk is. A Friedman-tanyáról naponként jött be a városba két fogat. A mélyüléses családi »batár« és a tejeskocsi. Ha az öregek is jöttek, a két fiú inkább a tejesre szállt fel. Tanyájuk lett az első vizsgák színhelye. Bohner elnök tanárainkkal a batáron, diákjaik részben a tejeskocsin, részben kerékpárjaikon érkeztek egy reggelen oda. Indulásuk különböző időközökben, kocsikra szállásuk a város határán kívül történt, feltűnést nem keltve.

Délután kettőre megvolt az összefoglaló, minden tárgyból pár kérdésre személy szerint adott felelet. Amíg pedig a jegyzőkönyv készült, nagy asztalt terítettek a háziak minden jelenlevő részére. Gulyáshúsleves és túrós csusza süteményekkel megtetézve volt a vendéglátókkal és a bizottsággal együtt elköltött ebédünk. Elnöki és tanítványi köszöntő után ugyanúgy történt a hazautazás. Felejthetetlen emlék.”

A következő években nemcsak Miskolcon állítottak ki végbizonyítványokat a munkácsi magántanítás és vizsga után felvett jegyzőkönyvek alapján, hanem Kis-

GIMNÁZIUMI BIZONYÍTVÁNY.

1910. év *febr. 3.* *Beregsurány, Beregsurányban*
született, *református,*
1921/22. iskolai évben *ahivőrdai m. líc. sz.*
fő gimnázium elvi (I.) osztályában
a következő bizonyítványt érdemelte:

magviscset	<i>jelis</i>	Rajzoló geometria	<i>jelis</i>
és erkölcsan	<i>jelis</i>	Bölcsészeti előtan	
magyar nyelv és irodalom	<i>jelis</i>	Társadalomtani ismeretek	
latin nyelv és irodalom	<i>jelis</i>	Szépírási	
görög nyelv és irodalom	<i>jelis</i>	Testgyakorlás	
összefoglaló irodalmi tanulmány	<i>jelis</i>		
rajz	<i>jelis</i>		
matematika nyelv és irodalom	<i>jelis</i>		
matematika (és közgazdasági, ill. jogi ismeretek)	<i>jelis</i>	Írásbeli dolgozatainak külső alakja	
rajz	<i>jelis</i>		
rajz	<i>jelis</i>		
rajz	<i>jelis</i>		
rajz	<i>jelis</i>		
rajz	<i>jelis</i>		
rajz	<i>jelis</i>		

A tanévben elmulasztott órák száma:
igazolt, ... igazolatlan.

Iskolai testület általános ítélete: *Az írásbeli osztályba léphet.*
Ellátott a VKM 102391-1920 XI. B. és 11163-1922 m. eng. alapján

Kelt *Beregsurány*, 1922. évi *május* hó *15.* n.

Székely György
igazgató.

Székely György
osztályfőnök.

várdán és Nagykál-
lón is. Ezekre a bizo-
nyítványokra ráve-
zették: „Kiállított
a VKM 102391-1820
XI. B. engedélye
alapján”. (Egy ilyen
bizonyítvány má-
solata látható a dol-
gozat illusztrációi
között).

A titkos gim-
názium 1925-ben
megszűnt. Ez kö-
szönhető a sorra
beadott panaszok-
nak, melyek eljutot-
tak a köztársasági
elnökig, és azzal az
eredménnyel jártak,
hogy az 1921–1922.-
es tanévtől a még
néhány évig magyar
gimnáziumban ta-
nuló vagy magán-
tanulónaként vizsgá-
zó diákok részére
„likvidációs magyar
nyelvű” tanítást in-
dítottak a ruszin(ná

lett) gimnáziumban. Ez azt jelentette, hogy a magyar gimnáziumba felvett diáko-
kat „kifuttatták”, azaz engedték, hogy magyar nyelven fejezzék be középiskolájuk-
at. Ezekben az osztályokban a korábban elbocsátott magyar tanárok is taníthattak.
1925-ben tartották meg a likvidációs – magyar – tagozat utolsó osztályának érettsé-
gijét. (1938-ban, a visszacsatoláskor újra magyar gimnáziumként működött az iskola
1945-ig, melyben a magyar mellett ruszin nyelvű tagozat is volt.)

Időközben megfogyatkoztak a „zuggimnázium” diákjai. A családok elköltöz-
tek, és az anyaországi iskolákba is könnyebb volt az átjárás, még ha az illegális volt
is. A hatóságok olykor szemet hunytak az ilyen átjárások fölött. Munkácsról többen
iratkoztak így be a sárospataki református gimnáziumba.

Király Zoltán nagy gonddal, utánajárással – és ez valóságos utazásokat is
jelentett – összegyűjtötte, megkereste azokat a még élő diákokat, akik a XX. szá-

DR. BENKE GYÖRGY: A MUNKÁCSI „ZUGGIMNÁZIUM”

zad elejétől 1925-ig a munkácsi magyar állami gimnáziumban, majd az utolsó évek „zuggimnáziumában” tanultak. 182 nevet tartalmaz ez a lista, a nevek után a születési év, foglalkozás és a „jelenlegi tartózkodási hely” olvasható. 25 nevet tartalmaz az a lista, mely a „Munkácsi Véndiákok Klubjának” tagjait sorolja fel, akik budapesti lakosok, és ott rendszeresen találkoznak. Szomorú, sőt tragikus, az elszakított területeken élő magyarság „balsorsát” tükrözi az a felsorolás, mely az 1977-ig elhunyt volt munkácsi diákokról ad számot: természetes halállal meghaltak 119-en, öngyilkosok lettek 59-en, gyilkosság áldozatai lettek 15-en, kivégeztek 12 személyt, autó-motor baleset következtében életüket veszítették 20-an, a Latorca vizébe fulladtak 5-en, elmegyógyintézetbe kerültek, s ott haltak meg 10-en.

Ma már senki nem él azok közül, akik a munkácsi „zuggimnázium” diákjai voltak. Tudunk arról, hogy a XX. században – itt, Közép-Európában különösen – tudatosan semmisítettek meg dokumentumokat a politikai változások idején. Ezért is különösen értékesek az ilyen visszaemlékezések, olykor a részletekig visszamenő anyaggyűjtések, mint Király Zoltánnak e szóban forgó munkácsi dolgozata.

*A 44-es gyalogezred emlékműve Kaposváron. Jályics Ernő alkotása
Fotó: Barabás Ferenc*

„Hagyomány és a mai valóság együttélése”

Beszélgetés Szatyor Győzővel

Szatyor Győző grafikus 1947-ben született az ormánsági Bogdásán. A Kós Károly-díjas faművész, a Népművészet Mestere, mint a Magyar Művészeti Akadémia tagja *A mesterség dicsérete* címmel tartotta székfoglaló előadását 2015 márciusában a Pesti Vigadó gyönyörűen megújult épületében.

Mielőtt a népművészeti hagyomány és a mai valóság együttéléséről faggatnám, röviden visszatekintnék a száz évvel korábbi magyar művészeti életre – első sorban Bartók Béla példája nyomán, aki meghatározója volt a XX. századi magyar-ság szellemi életének. Bartók sorsfordító szelleme nemcsak a zeneszerzőknek adott példát (Kodály Zoltán, Lajtha László, Veress Sándor), hanem az irodalomra (József Attila, Juhász Ferenc, Nagy László) és a képzőművészetre is (Tihanyi Lajos, Barcsay Jenő, Korniss Dezső) nagy hatással volt.

Talán kevesen tudják, hogy az európai zene megakadt szekerét a XX. század kezdetén Bartók Béla húzta ki a „kátyúból”, s lendítette tovább azt a műzenei folyamatot, amely a középkorral kezdődött, majd a reneszánszsal, barokkal folytatódva a klasszikuson és a romantikán át elérkezett a modern zenéig s annak megújításáig.

A zeneszerzés mestersége ugyanis mindig a stíluskeretek szétfeszítésével mozdult előbbre s haladt tovább, szinte önszabályait is felrúgva, hogy a „hajó” új utak felé „röpküljön” (Ady).

S mi volt az a *kátyú*, avagy *zátonyra-futás*, amelyre céloztam? Az európai zene a XIX. század végén szinte már eljutott a „minden szabály felrúgásáig”, azaz a tonalitás nélküli teljes szabadsáig! Kialakultak a különböző modern stílusok (*dodekafónia*, azaz a hangnem nélküli hangrendszer; *kakofónia*, hangzavar), melyeknek következő állomása már a totális káosz felé vezetett. És ekkor lépett be Bartók a XX. századi zeneszerzés történetébe. Újítólak, a *népzene* beemelésével.

Alkotói megújulását fáradságos falusi gyűjtőutak előzték meg, s ezt követte a lejegyzett népzenei anyag rendszerezése. A népzeneen keresztül Bartók rátalált a természet rendjére is, a természetet működtető „organikus” világra. Ennek a szerves világnak a tükrözését próbálta megfogalmazni zenéjén keresztül. Minden nagy művész – túlfinomult idegrendszerével – megérzi a veszélyt és vészjelzéseket küld a világnak. Illyés Gyula *Bartók*-versében szavakba is önti a XX. század rettenetét: „Mert e pokolzajt zavaró / harci jaj kiált harmóniát / ...rendet, igazit, / vagy belevész a világ!”

A „tisza forrás” igénye egyben Európa igénye is, melyet Bartók a *Cantata Profana* szólójában konkrétan megzenésített: „Az ő szájuk többé / Nem iszik pohárból / Csak tiszta forrásból.” (A román karácsonyi kolinda-ének szövegét maga a zeneszerző fordította magyarra!)

Bartók visszatért tehát a zenei „origóhoz”, vagyis a népzenehez. A gyökerek-

hez való visszatérés mindmáig a magyarság szellemi valutája. De továbbmegyek: az ősi „beemelése” a modern kultúrába ma már világjelenség.

Szellemisége mindmáig hat – erkölcsiségében is –, hiszen e „szikár, szigorú zenész” ifjan így fogalmazta meg édesanyjának írott levelében ars poétikáját: „Én részemről egész életemben minden téren, mindenkor és minden módon egy célt fogok szolgálni: a magyar nemzet és a magyar haza javát.”

Ezek a gondolatok Szatyor Győző grafikus és faművész Magyar Művészeti Akadémián elmondott székfoglaló előadása után fogalmazódtak meg bennem a Vigadó épületének Makovecz termében, ahol beszélgetésünket készítettük.

– *A csaknem ötven éve alkotó kézműves mesternek mi a művészi hitvallása?*

– Alkotásaimhoz a döntő indítást és az állandó megújulást a szülőföldem adja. Az ormánsági mesteremberek, kézművesek alkotásai. A népművészet és a képzőművészet megismerésének a vágya és szeretete arra kötelez, hogy munkáimban a hagyományok megőrzése és a mai valóság együttesen legyen jelen.

– *Miért érzi fontosnak, hogy tovább kell adni a fiatalabb nemzedéknek a hajdani iparosok, kézműves mesteremberek tudását?*

– Alkotói pedagógiámban is a hagyományok és a mai valóság együttélését hirdetem: ugyanis a pedagógiában ott él a művészet, és a művészetben mindig ott él a pedagógia lehetősége.

– *Hatott-e a bartóki modell a kézművességre, fafaragó művészetére?*

– Én is végigjártam, helyesebben képi és kézműves munkáimmal végigcsináltam azokat a stációkat, melyeken Bartók is végigment zeneszerzői munkássága során. Először én is a régi mesteremberek stílusvilágát tanulmányoztam és utánoztam – gondolok itt dédnagymamám 1867-ből való bárdolt technikájú ácsolt ládájára, majd nagyszüleim asztalos munkájára, az ácsolt *szökrönyre*, amely már festett díszítéssel, jellegzetes geometrikus ornamentikával készült. Ezek mintájára magam is készítettem kelengyés ládát, az Ormánság legértékesebb, legjellegzetesebb technikájával: vésett, karcozott díszítéssel. Ezeket a ládákat a leánygyermek születésekor készítették szüleik vagy keresztszüleik, és amikor férjhez ment a lány, a kelengyés ládák a tisztaszobák díszévé váltak.

– *Sokszor idézzük Kodály Zoltán bölcs válaszát, amikor a zeneszerzőt a gyermekek zenei nevelésének kezdetéről kérdezték. „Mikor kell elkezdeni? Születésük előtt kilenc hónappal” – volt a válasz. Hasonló a kérdésem: mikor lehet először szerszámot adni a gyermekek kezébe?*

– Az ormánsági falvak kincseket rejtene. Ami tudást kaptam a kézműves iparosoktól, azt mind hasznosítottam. Sokat tanulva, egy alkotói életet építettem rá. Megszületett Szaporcán az Ős-Dráva Látogatóközpont, azért, hogy az idelátogatók is megismerhessék a Dráva mente népművészetét. De a jövőre nézve a legfontosabb az őseink tudásának a továbbadása. Alkotóműhelyekre van szükség – mint ahogyan a régi nagycsaládok működtek! A gyermekek játéka az volt, amit a szüleik csináltak; ők is leutánozhatták apáik mesterségét. Kisebb szerszámokat adtak a fiúgyermek kezébe, akik szinte belenőttek a kézművességbe. A mai szétszóródott, cserepeire tö-

redezett családmodell – pláne a városi élet – erre nem ad lehetőséget. Ezért Bogdásán, ahol napvilágot láttam, a szülői házból – ahol gyerekeskedtem – egy faluházat próbálók kialakítani. Művésztelepként működne, ahová fiatalok jönnének nyaranként, és itt tanulnának rajzolni, festeni, faragni, s a hajdani iparosemberek, kézművesek tudását elsajátítani. Magam is itt dolgozom – jelenleg egy bor-oltárt készítek, Szent János áldásával –, amelyet akár munkám közben is bárki megtekinthet. Nemcsak gépi, hanem főleg kézi szerszámokat használok. Ebben a faluházban – kellő komolysággal – bárki kipróbálhatja kézműves tehetségét. De pécsi otthonomban is működtetek egy saját műhelyt, ahová szintén bejöhetnek a tanulni vágyó érdeklődők, és megnézhetik, hogyan dolgozom.

– *A templomok ornamentikus világát – a gyönyörű kazettás mennyezeteket – nem lehetne beemelni a ma emberének lakásművészetébe? Hiszen a szaporcai Ős-Dráva Látogatóközpontban az Ön által készített festett fakazettás falburkolat fogadja a betérőt. Lát-e lehetőséget, akár – jó értelemben vett – divatot a modern lakások mennyezetének kazettás díszítésére?*

– A festett fakazetták az ormánsági templomokra emlékeztetnek, és az akkori festőmestereknek állítanak emléket. Mivel a térség igen gazdag, többek között a védett növényvilága révén is, elhatároztam, hogy megfestem a honos növényvilágot ezekre a kazettákra. Az itt megtermő virágokat – formamotívumaikat szinte felnagyítva – bárki megismerheti, és gyönyörködhet a Dráva menti gazdag élővilágban: a fűzfa barkája, magas szárú kocsord, kornistárnics, mocsári nőszirm, békalencse, zsombék, mind-mind megtalálható egy-egy festett fakazettán, és szívet-lelket gyönyörködtető látvány! Vallom, hogy még tanító jellegük is van ezeknek a természeti csodáknak, a többnyire védett virágoknak! Szinte mindegyik egy-egy földi csillag! Hiszen nemcsak a makrokozmoszt, hanem ezt a földi pompát is a Jóisten teremtette nekünk. Kötelességünk megismerni és megőrizni őket.

– *Festett képeire, grafikáira vagy faragott bútoraira a legbüszkébb? Esetleg fakészítésű játszótereire, vagy a temetői faszobraira, kopjafáira? Mely műveit – mint gyermekeit – szereti a legjobban?*

– *Mindörökké* című versemből – hiszen a természet szépségét és csöndjét megfaragó kézművesek gyakran verseket is farigcsálnak! – talán kiolvasható a válasz erre a kérdésre, mint ahogy ezt az előadásom címében is (*A mesterség dicsérete*) jelzem. Előttem járó őseim, a szeretett falusi mesteremberek élnek bennem leginkább: „Én voltam, mint ti: porszem itt a földön, csillag az égen, életet rejtő anyag. Én lettem, mint ti: porszemből a földön, csillagból az égen, életet szülő anyagból. Én vagyok, mint ti: ember itt a földön, a csillagos ég alatt, életet őrző társatok. Én vagyok ti, és ti vagytok én. Ti vagytok itt a lelkemben, igazság a szívemben, erő az akaratomban, és én vagyok tibennetek. Ti énértem voltatok, vagytok és lesztek, és én értetek. Én és ti, egyek vagyunk. Tudás után szomjúhozók, titkok után kutatók, múltat faggatók, jelent tanítók: jövőnek mutató emberek. Mi vagyunk együtt, egymásért, mindenhol, mindenkor és mindörökké.”

Budapest, 2015. május 30.

SZAKÁLY SÁNDOR: *A 2. vkf. osztály*

MAGYAR NAPLÓ ♦ VERITAS. 2015.

Tisztelt Olvasóink!

Megtiszteltetés számomra, hogy Szakály Sándor legújabb munkáját ajánlhatom az Önök figyelmébe.

A felkérés egy kissé meglepett, nem lévén járatos a történészek világában, de megismerve a könyv címét és magát a művet, megértettem a célzást. Egykor magam is szolgáltam a 2. vkf. osztály katonai hírszerzéssel foglalkozó *utódszervezetében* – a Katonai Felderítő Hivatal vezetőjeként. Ezért is vállalkoztam szívesen erre a megtisztelő feladatra.

Egy közhellyel kell kezdenem: ez a mű valóban „hiánypótló”. Ezt a jelzőt nagyon sokszor hallottam már könyvbemutatókon, de ez esetben valóban ideillik. Maga a szerző ezt írja az *Előszó*ban: „Sajnálatos, hogy a magyar katonai hírszerzés és kémelhárítás szervezetének – amit a köznyelv leginkább csak 2. vkf. osztályként emleget – története napjainkig is alig feltárt.” Ennek több oka is lehet, többek között az, hogy nagyon kevés korabeli dokumentum, irat maradt fenn, azaz elég szűkös az a bázis, amelyre szükség lenne a hiteles feltáráshoz. De oka lehet még a titkoszolgálatokat egyébként is körülvevő „titokzatosság”, amelyek mindig is valamiféle kuriózumnak számítottak és – legyünk őszinték – számítanak ma is az egyszerű halandó számára.

A szerző tehát kísérletet tesz ennek a hiánynak a pótlására, illetve rámutat azokra a lehetséges, még fel nem tárt forrásokra, amelyek fellelhetőek lesznek, de ma még nem állnak rendelkezésre. Amint a szerző is mondja, a jövő kutatóinak lesz a feladata, hogy az 1918 őszén létrejött önálló katonai hírszerzés és kémelhárítás történetét és tevékenységét teljességében feltárják és közreadják. S a jövő kutatói ezt a művet is forrásként használhatják majd, mert a szerző pontosan tárja fel állami önállóságunk első honvédelmi lépéseit, a hírszerzés és kémelhárítás kiépítését és szervezeti változásait, a működési feltételeket, valamint a katonai attaséi szolgálat felállítását. Történelmi hűséggel ábrázolja azokat a változásokat, amelyek az újonnan megszervezett magyar Hadügyminisztériumban történtek a hírszerzés és kémelhárítás azon feladatainak elvégzése érdekében, amelyeket korábban, az Osztrák–Magyar Monarchia haderejében az úgynevezett Evidenzbüro látott el.

Napjaink történelemformálóinak is példaértékű lehet az gyakorlat, melyet az akkori vezetők – elsősorban Sztojakovics Demeter őrnagy, az osztály első vezetője, aki a magyar katonai hírszerzés és kémelhárítás megeremítőjének tekinthető – kezdeményeztek. Rendkívüli figyelemre méltó az a szakértelem és kitartás, mellyel megszervezték ezt az osztályt, különös tekintettel a szakmailag felkészült, hozzáértő

* Elhangzott 2015. január 27-én, a könyv bemutatóján, a Magyar Napló Könyvesboltjában.

személyi állományra. Ez a személyi állomány rendkívül fontos szerepet töltött be a magyar államiság megszervezésében és megvédésében az I. világháborút követő bonyolult időszakokban. (1918. november 1. és 1919. március 21. között, a Tanácsköztársaság időszaka alatt, majd 1919. augusztus 1-jétől, miután Horthy Miklós megvált hadügyminiszteri tisztétől és átvette a Nemzeti Hadsereg fővezérletét.) A könyvnek ez a része mintegy *esszenciája* a műnek, melyből megtudhatjuk a működési feltételek alakulását, a katonai hírszerzés és felderítés korabeli körülményeit, eszköztárát, mellyel az idegen államok politikai és katonai vonatkozású bizalmas, titkos anyagait próbálták megszerezni – adataink szerint jelentős sikerrel.

De rendkívül érdekes és sok különleges információval szolgál a *Katonai attasé szolgálat kiépítése* című fejezet is, melyből megtudhatjuk, hogy már abban az időben is „kérdés” volt a követ (ma nagykövet) és a katonai attasé kapcsolata. Mivel a katonai attasék a legfelkészültebb vezérkari tisztekből kerültek ki és nagy mozgásteret kaptak a vezérkar főnökétől, ezért egyenrangú viszonyt építhettek ki a külképviselet vezetőjével. Így az alá-fölérendeltségi viszony fel sem merült a megszerzett információ továbbítása terén. Egyenesen a vezérkar főnökének jelentettek, jelentősen befolyásolva ezzel a politikai és katonai döntések meghozatalát.

Tudjuk, hogy minden karrier véges, azaz valamikor eljön az idő, amikor az aktív életpálya véget ér és a nyugállomány következik. Ám az akkori attasék és katonai hírszerzők nem mindig hazai földön töltötték nyugdíjas éveiket. Mert a HAZA külföldön is számított rájuk – hazafias érzelmeikre, nemzeti elkötelezettségükre –, s így használhatók voltak megfigyelésben, felkutatásban, hírközlésben, akik ezt a „munkájukat” minden ellenszolgáltatás nélkül végezték. Mert ez egy ilyen szakma, illetve annál sokkal több: életforma!

Persze csak a „köszönetből” nem lehet megélni. A magunk fenntartása – még ha nyugdíjasok vagyunk is – költségekkel jár. Nos, a szerző erről is ír, méghozzá oly módon, hogy a mai „nyugállományúak” is megérhetik, akkor sem volt „kolbászból a kerítés”.

Sajnos a katonai hírszerzők közül nem mindenki érte meg a nyugalmas öregkort, a boldog nyugdíjas éveket. Szakály Sándor könyvéből a katonai attasék sorsának alakulásáról is hitelesen értesülhetünk, s ez könyve szomorú része. Kitűnően képzett, nagy tudású katonák a háborút követően többnyire tragikus élethelyzetbe kerültek. Kivégzés, hadifogság, börtön, lefokozás, megaláztatás jutott azoknak a hazafiaknak, akikre az új rendszernek nem volt szüksége. Nem tudunk olyan személyről ebből az állományból, akit valamilyen retorzió ne ért volna 1945 után. És ez azokra is igaz, akik valamilyen okból hosszabb-rövidebb ideig a Honvédelmi Minisztérium Katona Politikai Osztálya, vagy az ÁVO/ÁVH kötelékében szolgáltak.

A könyv második részében a szerző rá jellemző precizitással sorolja fel a katonai hírszerzés és kémelhárítás vezetőit, majd a katonai attasé szolgálat személyi összetételét, közölve mindenki életrajzát. Az életpályák alapján sajátosan hiteles és plasztikus kép tárul elénk a korról, az ún. Horthy-rendszerrel, ami segíthet jobban megérteni a magyar történelem e nehéz korszakát.

MICHEL HOUELLEBECQ: *Behódolás*

MAGVETŐ, 2015.

FORDÍTOTTA: TÓTFALUSI ÁGNES

2017-et írunk. Esetleg 2022-t. Franciaországban az elnökválasztás borotva-élen! Vajon Marine Le Pen, a Nemzeti Front, vagy Ben Abbes, a Muzulmán Testvériség jelöltje győz? A szocialisták és a jobbközép konzervatívok Ben Abbes mellé állnak – mégsem támogathatják a jobboldalt –, s így győz a Muzulmán Testvériség.

A regény főhőse a Sorbonne nagytekintélyű, sikeres, kiegészített, életcél nélküli irodalomtanára gyanakodva, majd meghökkenve követi az átalakulást, az egyetem teljes iszlamizálódását, a politika behódolását, tanár kollégái gyors áttérését az iszlám hitre. Ő maga még szellemi-lelki fogódzót keres, leginkább a katolicizmusban, ám gyakorlati kísérletei – egy rendház, egy zárándokhely meglátogatása, beszélgetések kollégáival, a szembenézési kísérlet sikertelen szerelmi életével, végletesen dekadens önmagával – arra a következtetésre vezetik, hogy a Nyugat veszített, a Nyugat halott. Haldoklása a liberalizmus XIX. századi győzelmével kezdődött és a Muzulmán Testvériség franciaországi választási győzelmével ért véget. A nyugati kereszténység, a nyugati kultúra nem képes szembeszegülni az iszlám térhódításával, mert hittel csak hitet lehet szembeállítani – „az emberek minden háborúban mindig a hitükért haltak meg, sohasem politikai vagy gazdasági célokért”, mondja az egyik kollégája – s a nyugati világnak már nincsen hite.

A Szép Új Világ békésen, szinte kíváncsian épül föl – nagyon rövid idő, hónapok alatt. A párizsi utca képe hirtelen megváltozik, jön a nyár, de nem jönnek a miniszoknyák, a női combok, mert a nők nadrágban járnak. Az Iszlám Egyetem, a Sorbonne diáklányai lefátyolozva közlekednek, ám a behódolásra, vagyis az iszlám hitre áttérni kész tanárok helyzete mesésen alakul (komoly megbecsülés, háromszoros fizetés, luxus, s mindez a végtelen mennyiségű szaudi pénzből). A már behódolt kollégák új feleségeikkel izgalmat keltenek főhősünkben, akinek elutasító viszolygása fokozatosan érdeklődéssé változik.

Az Európa-politikát Ben Abbes kezdi mozgatni. Belgiumban is győz a Muzulmán Testvériség Pártja (mert a vallon és a flamand keresztény pártok nem voltak képesek összefogni, a muzulmán vallonok és a muzulmán flamandok viszont képesek voltak), s elkezdődnek a tárgyalások a Földközi-tenger országainak integrálásáról az Unióba. Első lépésként Marokkó és Törökország, másodikként Tunézia és Algéria. Egyiptom felvétele csak a harmadik fordulóban jöhet szóba. Nehéz falat, de elkerülhetetlen – vallja az új politika. Népeségére, szavazataira ugyanis szükség lesz az EU teljes átalakításához, az esetleg ellenálló tagországok leszavazásához. Ben Abbes nagy államférfi. Megvillantja a francia értelmiségi elitnek, milyen jelentős mértékben erősödne a francia nyelv (!) pozíciója az EU-n belül, ha felvennék e dél-mediterrán frankofón államokat. Ez is jól cseng!

Hősünk legfőbb aggodalmára, rendkívül színes és mozgalmas – néhány év-

tizeddel ezelőtt az európai kultúrközösségben még igencsak perverznek minősített – nemi életére is megnyugtató választ talál, látva iszlám hitre tért kollégái boldog házasságát tizenöt éves, bűbájosan vonzó, és negyvenéves, nagyszerűen főző feleségeikkel. S a feleségek száma csak az anyagi helyzet függvénye.

Hősünk – némi álintellektuális vívódás után – csak eljut arra a felismerésre, hogy az iszlám világában gazdagnak lenni jó, mert aki gazdag, az nagyon gazdag! És negyven fölött az internetről halászott, nem is nagyon olcsó szajhák helyett jobb a békés, jómódú családi élet, különböző korú és különböző feladatokat ellátó feleségekkel. Hősünkben mindez szépen megéri, s nem lévén sem meggyőződéses ateista, sem hithű keresztény, nem esik nehezére felismerni a kozmikus rend nagyságában Isten akaratát, és végső megoldásként nyugodtan elmondani a fonetikusán megtanult szöveget: Asadu an lá iláha illa-llah va asadu anna muhammadan raszúlu-llah. (Tanúsítom, hogy nincs más istenség, csak az Isten, és hogy Mohamed Isten küldöttje.)

A vízió most még talán eltúlzottnak, provokatívnak tűnik. Ám látva és napon-ta megtapasztalva Európa fokozódó dekadenciáját és hedonizmusát, nem zárható ki az a forgatókönyv, mely szerint az iszlám politika nem terrorral és robbantásokkal, hanem ügyes manőverekkel és sok-sok pénzzel veszi át az uralmat megfáradt kontinensünkön. S még csak muzulmán többségű népesség sem kell hozzá! Akadnak majd behódolók az európai őslakosok között – elegen.